ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 38

IANUARIE—MARTIE

1987

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară, revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import-export presă, P.O.Box 12—201, telex 10376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa : 71 119, str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

Tomul 38 **Nr. 1** **ianuarie—martie 1987**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome 38 | Nº 1 | janvier—mars 1987

SOMMAIRE

TARDENOASIANUL DIN DOBROGEA

de ALEXANDRU PĂUNESCU

Cercetările începute în anii 1951—1952 și intensificate în ultimul deceniu au arătat că teritoriul Dobrogei a fost destul de intens locuit la începutul holocenului de către populații mezolitice aparținînd culturii tardenoasiene [1]. Astfel, au fost identificate pînă acum, atît prin sondaje restrînse sau chiar prin săpături mai extinse, cît mai ales prin cercetări perieghetice datorate în mare parte entuziastului Mihai Eugen din Medgidia, un număr de 18 puncte.

Din punct de vedere fizico-geografic doar cel de la Garvăn din nord-vestul județului Tulcea este situat în zona joasă, de luncă a Dunării, restul aflîndu-se pe teritoriul județului Constanța atît în Podișul Dobrogei Centrale cît și în cel de Sud [2].

În cele ce urmează, vom căuta să prezentăm mai întîi inventarul litic din fiecare punct de descoperie, insistînd și asupra stratigrafiei, în cazul celor săpate, urmînd ca în final să aruncăm o scurtă privire asupra evoluției populațiilor mezolitice tardenoasiene pînă în perioada ce a premers sosirea primelor comunități neolitice în ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră.

Garvăn (com. Jijila), punctul „În Bugeac la vii sub Dealul Crăcănele" [3]. De pe solul nisipos din preajma bălții Jijila s-au cules prin cercetări de teren un număr de circa 100 piese microlitice (majoritatea pieselor nedepășind 2 cm lungime) de silex printre care numai 12 unelte [4] (fig. 1/1—5).

Tîrgușor, punctul „La Grădină". În așezarea de pe platoul situat pe versantul stîng al văii Vistorna, s-a observat stratigrafic, în urma sondajelor efectuate de P. Samson și C. Rădulescu, două niveluri de locuire, unul tardenoasian, concentrat pe mici suprafețe (probabil colibe), distanțate între ele, și un altul cu resturi ceramice neolitice aparținînd culturii Hamangia care suprapune în unele zone pe cel mezolitic. Inventarul

[1] Al. Păunescu, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 507—526.

[2] Așezările de la Tîrgușor se află în Podișul Casimcei, cele de la Ţibrinu și Cuza Vodă în Podișul Carasu, cele de la Medgidia, Remus Opreanu, Poarta Albă și Straja în Podișul Medgidiei, cele de la Brebeni, Lespezi, Șipotele în Podișul Cobadinului, iar cea de la Albești în Podișul Mangaliei.

[3] Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 507—508; E. Comșa, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 750—751.

[4] Ca tipuri se disting: gratoar simplu pe așchie, așchie subțire denticulată, așchie subțire retușată, străpungător pe lamelă retușată, corp de lamelă cu retușe parțiale regulate, corp de lamelă cu retușe continui, două lamele tip *bordée* (cu retușe foarte scurte, semiabrupte), lamelă spartă deasupra unei scobituri retușate *(coche)*, lamelă cu trunchiere oblică retușată opusă unei spărturi, vîrf fragmentar *à bord abattu* (cu retușe abrupte laterale, amintind forma de *micro-gravette*) și un trapez asimetric scurt.

SCIVA, tomul 38, nr. 1, București, ianuarie—martie 1987, p. 3—22

litic, inedit încă, este foarte bogat, el constînd după informaţiile cercetătorilor amintiţi din piese microlitice de silex [5] (fig. 1/6—14).

Tîrguşor, Peştera La Adam. Importanta succesiune stratigrafică aflată în peştera de pe malul drept al Văii Vistorna, începînd cu cea atribuită glaciaţiunii Riss, paleontologii C. Rădulescu şi P. Samson au identificat şi o relativ săracă locuire mezolitică [6].

După afirmaţiile lor, materialul litic, încă nepublicat, prezintă similitudini atît din punct de vedere tehnico-tipologic cît şi dimensional cu cel descoperit în aşezarea din punctul „La Grădină".

Straja (com. Cumpăna), punctul „La lac la Stănişor". Din aşezarea, în prezent afectată de lucrările de hidroameliorații, s-au cules în urma cercetărilor de suprafaţă şi a unor sondaje restrînse, circa 150 de piese de silex microlitice [7]. S-a observat totodată că materialul litic se afla concentrat pe unele mici suprafeţe distanţate între ele. Din punct de vedere stratigrafic obiectele litice zăceau in depunerea neagră-măzăroasă de sub orizontul negru al solului actual. Tipologic, cele 25 de unelte se pot grupa astfel (fig. 1/15—24) : gratoar simplu pe aşchie, două gratoare pe aşchie retuşată, gratoar dublu (pe aşchie cu cortex), trei aşchii subţiri cu *encoche* şi denticulată, aşchie subţire retuşată (cu retuşe inverse), trei racloare simple convexe, străpungător cu vîrful gros *(taraud)*, două piese cu tăişul tocit *(émoussée)*, burin diedru (nucleiform), lamă cu trunchiere concavă retuşată, cuţit *à dos* natural (cu cortex), lamelă *à bord abattu* arcuită, două lamele *à coche unique*, lamelă spartă deasupra unei scobituri retuşate *(coche)*, lamelă spartă într-o *coche*, lamelă cu trunchiere oblică retuşată opusă unei spărturi, trapez tip *rectangle*, lamelă *à coches* multiple unilaterale. Pe lîngă aceste unelte ar mai fi de amintit şi un microburin distal pe lamelă.

Prin numeroasele cercetări de teren efectuate în ultimii cinci ani, au fost descoperite, atît în Podişul Dobrogei Centrale cît şi în cel de Sud, un număr de 14 puncte cu piese microlitice de silex, unele din ele aflate la mici distanţe. Dintre acestea, doar trei aşezări : Cuza Vodă, com. Castelu (punctul D), Medgidia (punctul „La vest de station") şi Albeşti au oferit un material litic mai bogat (între circa 440 şi 910 piese).

Din celelalte puncte s-au cules puţine microlite, ca de pildă : gratoare simple sau pe aşchie retuşată, aşchii subţiri cu *encoche*, lamelă *à bord abattu arqué*, lamelă tip *à coche unique*, lame şi lamele simple sau cu retuşe de folosire, aşchii, nuclee (prismatice, piramidale, fusiforme) etc.

Aceste obiecte litice, pe care tipologic le atribuim tardenoasianului, nu se aflau în asociere cu resturi ceramice neolitice. Este vorba de descoperirile de la : Ţibrinu, com. Mircea Vodă (punctele I, I A, III) [8], Medgi-

[5] Ca unelte menţionăm : gratoare pe vîrf de lamă scurtă, gratoare simple pe aşchie, gratoare pe aşchie retuşată, gratoare unguiforme, lame şi lamele *à coche*, lamele cu retuşe regulate, lamele cu trunchiere (oblică sau concavă) retuşată etc. Mai amintim şi un microburin pe lamelă strimtă (cf. Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 508).

[6] C. Rădulescu şi P. Samson, Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie, 76, 2—3, Januar 1962, p. 282—320 : P. Samson, *Études sur le Quaternaire dans le monde*, în *VIIIe Congrès INQUA, Paris, 1969*, Paris, 1971, p. 629—636 ; Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 510.

[7] Al. Păunescu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 277—282 ; idem, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 510—511.

[8] În punctul Ţibrinu I — „Malul drept al lacului Ţibrinu" s-au găsit : gratoar simplu pe aşchie, gratoar pe aşchie retuşată, lamă fragmentară cu retuşe fin denticulate, nucleu inform. În punctul Ţibrinu I A (situat la circa 0,800 km vest—nord-vest de cel precedent) s-au descoperit : gratoar pe aşchie retuşată, aşchie subţire cu *encoche*, lamelă neretuşată, nucleu prismatic. Din punctul Ţibrinu III — „Malul stîng al lacului Ţibrinu" s-au cules : gratoar simplu pe aşchie, corp de lamelă cu retuşe continui regulate, lamelă cu retuşe fine distale şi cinci lamele neretuşate.

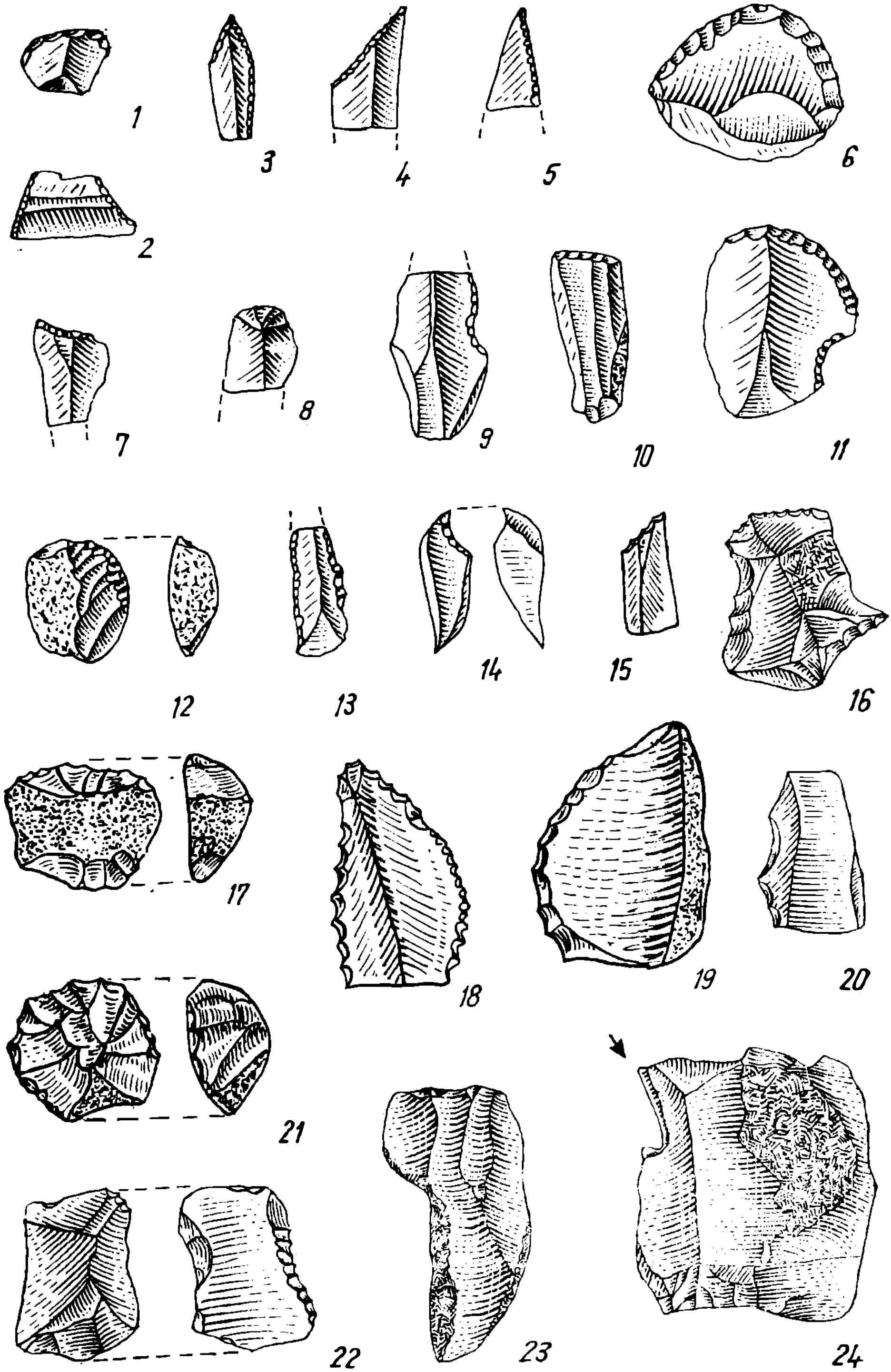

Fig. 1. 1—24 piese de silex tardenoasiene: 1—5 Garvăn — punctul „În Bugeac la vii sub Dealul Crăcanele"; 6—14 Tîrguşor — punctul „La Grădină"; 15—24 Straja — punctul „La lac la Stănişor" (scara 1/1).

dia (punctele : „La Potcoavă" şi „În marginea de vest a monumentului eroilor sîrbi")[9], Remus Opreanu (localitate componentă a oraşului Medgidia)[10], Cuza Vodă (punctul B)[11] (fig. 2/1 —3), Poartă Albă[12] (fig. 2/4, 5), Brebeni (com. Ion Corvin)[13], Şipotele (com. Deleni)[14] şi Lespezi (com. Dobromir)[15].

Cuza Vodă, punctul D („Cariera Veche"). În marginea de est a satului, la circa 0,300 km est—sud-est de cimitir, se află o veche carieră de nisip şi pietriş, azi părăsită. Aşezarea, situată pe terasa de pe versantul stîng al văii Dereaua (sau Agi Cabu) a fost în cea mai mare parte distrusă de excavările carierei[16].

Astfel, din pămîntul răscolit s-au recoltat un mare număr de piese de silex microlitice. În cele două sondaje restrînse executate în 1982 şi 1983, pînă la adîncimea de 1,10 m s-a putut stabili următoarea succesiune de depuneri :

1. Pămînt de asvîrlitură, gros de 0,15 m ; 2. Orizontul negru-cenuşiu al solului actual, gros de 0,12 m ; 3. Sol cenuşiu închis nisipos, gros de 0,22 m ; 4. Sol cenuşiu deschis nisipos, gros de 0,15 m ; 5. Sol cenuşiu-gălbui, gros de 0,20 m ; 6. Sol gălbui închis cu nuanţe cenuşii, gros de 0,12 m ; 7. Sol gălbui (loess), gros de peste 0,14 m.

De remarcat că obiectele litice s-au găsit începînd de la limita inferioară a depunerii 3 şi în depunerea 4. Astfel, nivelul de locuire cu microlite pare să fi avut o grosime de circa 0,20—0,25 m.

Din pămîntul excavat, aflat în apropierea zonei unde erau concentrate piesele de silex, s-au cules şi cîteva fragmente ceramice destul de necaracteristice, unele dintre ele atribuite cu probabilitate unei faze timpurii a neoliticului, altele epocii bronzului şi epocii romane.

Inventarul litic de care dispunem conţine un număr de 656 piese din care 134 reprezintă unelte, iar 522 material brut.

[9] În punctul „La Potcoavă" de la vest de oraşul Medgidia s-au găsit : aşchie groasă cu *encoche*, lamă simplă fragm., aşchie neretuşată şi două nuclee (unipolar şi cvaziprismatic). Din punctul „În marginea de vest a monumentului eroilor sîrbi" de la Medgidia provin : gratoar simplu pe aşchie, aşchie subţire cu *encoche* şi două aşchii simple.

[10] În punctul situat la nord—nord-vest de satul Remus Opreanu s-au descoperit : 12 aşchii simple, 3 lamele neretuşate şi un nucleu piramidal spre fusiform.

[11] Din punctul B („Cariera Caolinul") aflat la circa 2 km sud—sud-est din satul Cuza Vodă s-au adunat un număr de 114 piese microlitice de silex : aşchii simple, lame, lamele, nuclee (de tip prismatic, piramidal, globular, cu desprinderi încrucişate), precum şi 23 de unelte. Ca tipuri distingem : gratoar pe lamă spartă prin flexiune *(raccourci)*, 4 gratoare simple pe aşchie, 3 gratoare pe aşchie retuşată, gratoar circular, gratoar unguiform, 3 aşchii subţiri cu *encoche*, aşchie subţire retuşată, burin diedru de unghi, 3 cuţite *à dos* natural (cu cortex), lamelă cu trunchiere oblică retuşată, lamelă cu trunchiere oblică retuşată opusă unei spărturi, trapez simetric scurt, lamă tip *à coches* multiple unilaterale şi o lamelă cu retuşă parţială neregulată.

[12] Din punctul IA („Lîngă staţia de pompare") de la Poarta Albă, afectat total de lucrările de hidroamelioraţii s-au găsit 19 piese microlitice de silex : gratoar pe lamă spartă prin flexiune *(raccourci)*, două gratoare diverse pe aşchie (unul ogival şi altul în evantai), lamă cu trunchiere oblică retuşată, lamelă *à bord abattu arqué* (apropiată tipului de vîrf azilian), lamelă tip *à coche unique*, trei lamele cu retuşe de folosire, cinci aşchii (din care două utilizate), şi cinci nuclee (de tip : unipolar, prismatic, piramidal şi fusiform).

[13] În punctul „La Vărărie pe drumul Rariştei" aflat pe teritoriul satului Brebeni s-au descoperit : trei lamele neretuşate, un fragment de lamă cu retuşe de folosire, patru aşchii şi două nuclee informe.

[14] Din punctul Canaraua Pustnicului de la Şipotele provin : gratoar pe aşchie retuşată, lamelă şi lamă, ambele neretuşate, două aşchii simple şi un nucleu cvazi prismatic.

[15] În punctul aflat la nord de satul Lespezi s-au găsit : gratoar pe aşchie retuşată, corp de lamelă cu retuşe de folosire şi trei aşchii simple.

[16] Cercetări M. Eugen 1982 şi M. Eugen şi Al. Păunescu 1983—1985.

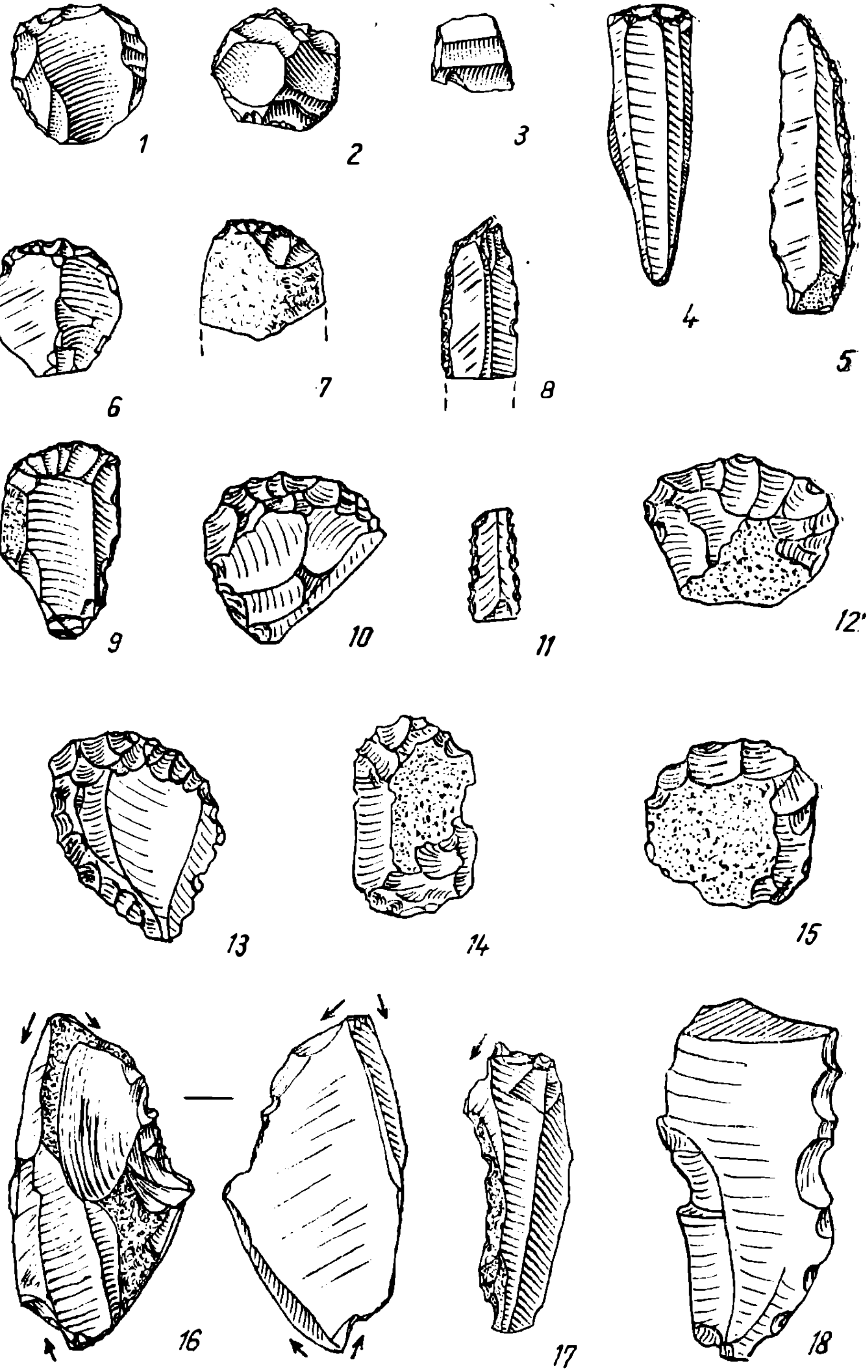

Fig. 2. 1 — 18 **piese de silex** tardenoasiene: 1—3 Cuza Vodă — punctul B „Cariera Caolinul"; 4, 5 Poarta Albă—punctul IA „Lingă stația de pompare"; 6—18 Albești—punctul „La Cetate" (scara 1/1).

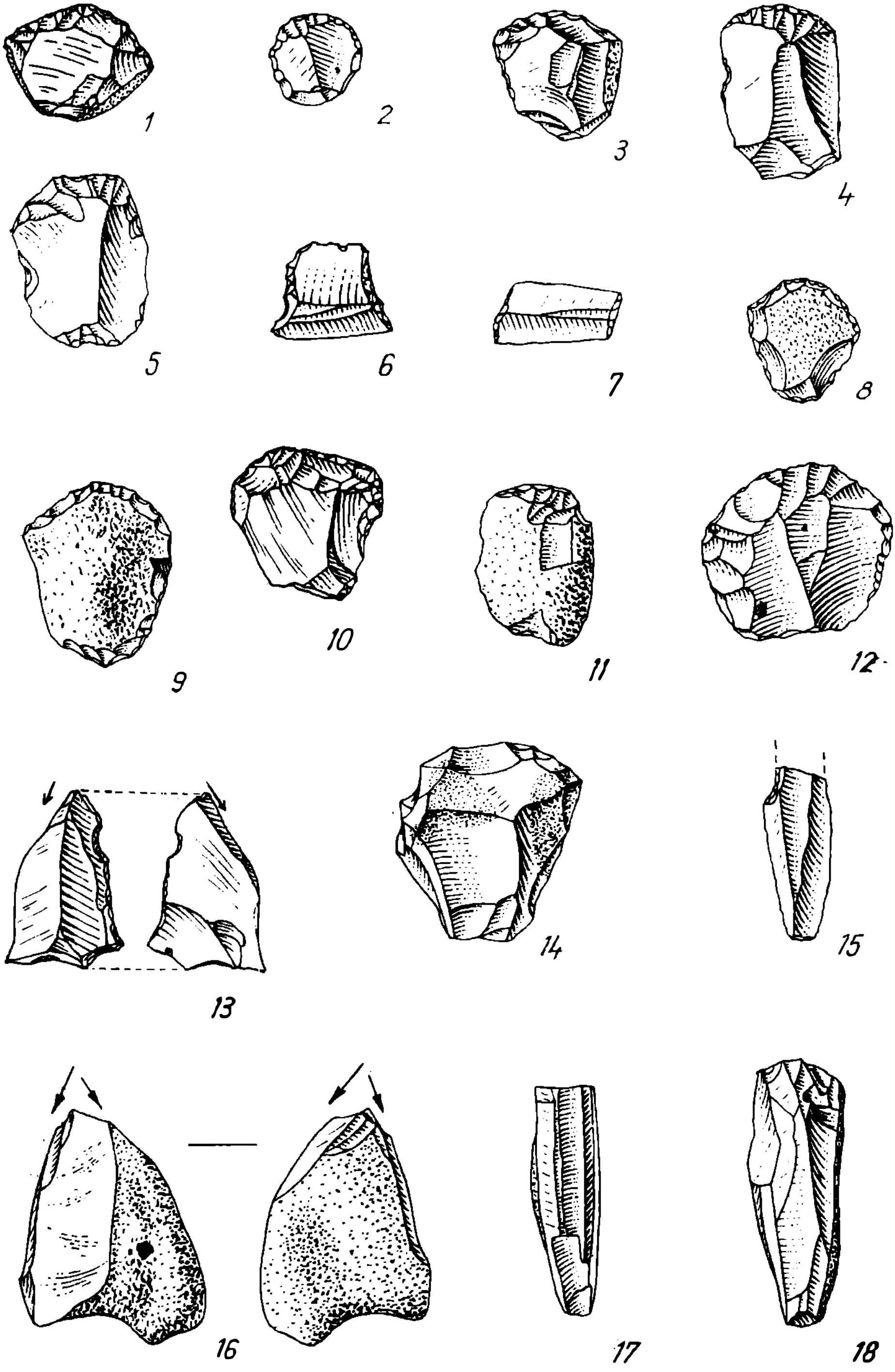

Fig. 3. 1—18 piese de silex tardenoasiene: Cuza Vodă — punctul D „Cariera Veche" (scara 1/1).

Lista-tip a materialului litic (după metoda J. G. Rozoy)
(fig. 3/1—18) și fig. 4/1—4)

Nr. ord.	Tipul de piesă	Nr. piese	%	%	cumulate
1	2	3	4	5	6
2	Gratoar pe lamă scurtă (cu retușe inverse pe una din laturi)	1	0,75	2,99	
3	Gratoar pe lamă spartă prin flexiune (*raccourci*)	3	2,24		
4	Gratoare simple pe așchie (din care 3 pe așchie cu cortex)	18	13,43		
5	Gratoare pe așchie retușată (din care 4 pe așchie cu cortex)	9	6,71		35,80
6	Gratoare circulare (din care unul pe așchie cu cortex)	4	2,98		
7	Gratoare unguiforme (din care 3 pe așchie cu cortex)	6	4,47	11,92	
8	Gratoare diverse pe așchie (din care: ogival (1); tip *à museau* (1); duble (3); gratoar-burin (1)	6	4,47		
9	Gratoar carenat atipic (cu o latură denticulată)	1	0,75		
11	Așchii groase denticulate (4) și cu *encoche* (1)	5	3,73	15,67	
12	Așchii subțiri denticulate (8) și cu *encoche* (8)	16	11,94		
14	Așchii groase retușate	2	1,49		21,64
16	Așchii subțiri retușate	3	2,24		
17	Racloar simplu convex	1	0,75	2,24	
18	Piese tip *raclette*	2	1,49		
19	Străpungătoare	4	2,98	5,22	
20	Piese tip *taraud* (străpungătoare cu vîrful gros)	3	2,24		14,92
21	Burine diedre (de tip: diedru de unghi (8); nucleiform (1); multiplu mixt (1)	10	7,46	9,70	
22	Burine pe trunchiere (oblică (1), convexă (1), ușor concavă (1). retușată	3	2,24		
23	Piese tip *émoussée* (cu tăișul tocit prin frecare)	2	1,49		
24	Piese tip *esquillée*	3	2,24		5,22
25	Diverse (din care: cioplitor bifacial (1); corp de lamă cu *encoche* pe o latură și cu retușe inverse pe latura opusă (1)	2	1,49		
27	Lamă cu trunchiere rectilinie retușată	1	0,75	1,50	
28	Lamă cu trunchiere oblică retușată	1	0,75		
30	Lame cu retușe regulate	2	1,49		5,97
31	Cuțite *à dos* natural (cu cortex) (din care: cu tăișul fin retușat (3) și cu tăișul retușat folosit ca racloar)	4	2,98		

1	2	3	4	5	6
34	Lamele tip *à bord abattu gibbeux* (şi cu *coche* în vîrf)	1	0,75		
39	Lamele tip *bordée* (cu retuşe foarte scurte semiabrupte)	2	1,49		
40	Lamele tip *à coche unique* (cu o singură scobitură retuşată)	5	3,73		
41	Lamele sparte deasupra unei scobituri retuşate *(coche)*	4	2,98	6,71	11,20
43	Lamelă cu trunchiere concavă retuşată	1	0,75		
44	Lamelă cu trunchiere transversală retuşată	1	0,75	1,50	
46	Lamelă cu trunchiere oblică retuşată	1	0,75		
62	Fragment de lamelă strîmtă *à bord abattu* şi cu retuşe inverse la extremitatea distală	1	0,75		1,50
63	Lamelă strîmtă tip *à bord abattu tronquée* (cu retuşe abrupte şi cu trunchiere retuşată)	1	0,75		
98	Trapez simetric scurt	1	0,75	1,50	1,50
99	Trapez simetric lung	1	0,75		
107	Lamă cu o singură scobitură retuşată *(à coche)*	1	0,75		
109	Lamă cu retuşă parţială neregulată	1	0,75	1,50	2,25
110	Lamelă cu retuşă parţială neregulată	1	0,75		
	TOTAL unelte	134	100%		100%

Material brut

Nuclee piramidale şi piramidale spre fusiforme	13
Nuclee fusiforme	3
Nuclee prismatice şi cvazi prismatice	16
Nuclee unipolare	8
Nuclee globulare	8
Nuclee informe	20
TOTAL nuclee	68
Lame întregi	8
Lame fragmentare: extremităţi proximale (11); extremităţi distale (3); corpuri de lame (6)	20
Lamă utilizată	1
TOTAL lame	29
Lamele întregi	10
Lamele fragmentare: extremităţi proximale (26); extremităţi distale (8); corpuri de lamele (40)	74
Lamele utilizate	10
Lamelă tip *à crête*	1
TOTAL lamele	85
Aşchii şi spărturi	319
Aşchii utilizate	21
TOTAL aşchii şi spărturi	340
TOTAL general piese (material brut)	522

Materia primă în care au fost prelucrate uneltele este reprezentată ca și în celelalte stațiuni amintite de silexul tipic dobrogean, de bună calitate, avînd îndeosebi o culoare maroniu sticloasă ce a căpătat uneori o patină alburiu-albăstruie. S-a mai folosit, dar în mică măsură, și silexul de culoare cenușiu închisă. S-a găsit și un număr de 30 piese calcinate.

Ca dimensiuni, uneltele sînt în exclusivitate microlitice (cu o lungime de pînă la 4—5 cm). Dintre acestea, un procent de 40 % îl formează piesele pigmee a căror lungime nu depășește 2 cm. Astfel, printre cele mai mărunte unelte se numără lamelele tip *à coche* sau *bordée*, precum și un gratoar circular care are dimensiunile de 1,1 × 1,1 × 0,3 cm. Piesa cea mai mare o constituie o așchie groasă denticulată de 5,2 × 1,9 × 2cm.

CONSIDERAȚII ASUPRA UNELTELOR

Studiind lista-tip (a se vedea și graficul cumulativ, fig. 5) apare destul de clar că grupa de unelte cea mai bine reprezentată este cea a gratoarelor (35,80 %). Dintre acestea, cele mai numeroase sînt gratoarele simple pe așchie (13,43 %) urmate de cele pe așchie retușată (6,71 %) și de cele unguiforme și diverse. Din categoria acestora din urmă remarcăm gratoarul dublu (3 exemplare) cel de tip ogival sau *à museau*, precum și unealta combinată de tipul gratoarului-burin.

Cea de-a doua grupă o formează cea a așchiilor (denticulate sau cu o singură *encoche*, retușate, racloare, *raclette*) (21,64 %). Aceasta este urmată de grupa străpungătoarelor și burinelor (14,92 %). Burinele care ating un procent de 9,70 % sînt alcătuite în proporție de 7,46 % de cele de tip diedru (de unghi, nucleiform și multiplu mixt). O altă grupă de unelte o constituie cea a lamelelor tip *à bord abattu*, *à coche*, *bordée* și cu trunchiere retușată (11,20 %).

În procente mai mici dar apropiate se întîlnesc : grupa lamelor cu trunchiere retușată, cu retușe regulate și a cuțitelor *à dos* (cu cortex) (5,97 %) și grupa pieselor tip *esquillée*, *émoussée* și diverselor (5,22 %). Printre acestea din urmă se remarcă un cioplitor bifacial. În procente cu totul reduse ar mai fi de amintit grupa lamelor și lamelelor cu retușe laterale parțiale neregulate (2,25 %), precum și cea a lamelelor strîmte tip *à bord abattu* (1,50 %) și a microlitelor geometrice (1,50 %).

Medgidia, punctul „La vest de Stadion” sau „La Plopi”. La circa 1,500 km vest de Stadionul din cartierul „Orașul Nou”, pe partea estică a platoului înalt de pe stînga văii Carasu, s-au adunat de la suprafață, pe o zonă destul de restrînsă, numeroase piese de silex microlitice.

Menționăm că aici nu s-au descoperit resturi ceramice neolitice (Hamangia etc.).

Stațiunea a fost afectată de lucrările de hidroameliorații din zonă[17].

Inventarul litic de care dispunem cuprinde un număr de 912 piese din care 160 reprezintă unelte, iar 752 material brut.

Materia primă în care s-au cioplit uneltele este reprezentată ca și în așezarea de la Cuza Vodă de același silex dobrogean maroniu sticlos. S-au adunat, de asemenea și circa 100 de piese de silex care au suferit influența focului.

[17] Cercetări M. Eugen 1983 și M. Eugen și Al. Păunescu 1984—1985.

Lista-tip a materialului litic (după metoda J. G. Rozoy) (fig. 4/5—21)

Nr. ord.	Tipul de piesă	Nr. piese	%	%	cumulate
1	2	3	4	5	6
2	Gratoar pe vîrf de lamă scurtă (avînd cîte o *encoche* pe laturile lungi)	2	1,25	2,50	29,40
3	Gratoar pe lamă spartă prin flexiune *(raccourci)*	2	1,25		
4	Gratoare simple pe așchie (din care 6 cu cortex total sau parțial)	18	11,25		
5	Gratoare pe așchie retușată	9	5,64		
6	Gratoare circulare (din care 2 pe așchie cu cortex)	3	1,88		
7	Gratoare unguiforme (din care 4 pe așchie cu cortex)	6	3,75	8,76	
8	Gratoare diverse pe așchie (din care : evantai (1) ; tip *à museau* plat (1) ; duble (2) ; gratoar-burin (1)	5	3,13		
9	Gratoare carenate pe așchie (parțial cu cortex)	2	1,25		
10	Gratoar denticulat (pe așchie în bună parte cu cortex)	1	0,62		34,41
11	Așchii groase denticulate (4) și cu encoche (1)	5	3,13	15,02	
12	Așchii subțiri cu *encoche* (12) și denticulate (7)	19	11,89		
13	Așchie groasă cu trunchiere oblică retușată	1	0,62	1,24	
14	Așchie groasă retușată	1	0,62		
15	Așchii subțiri cu trunchiere dreaptă retușată	2	1,25	8,14	
16	Așchii subțiri retușate	11	6,89		
17	Racloare pe așchii (de tip : simplu convex (4) ; simplu drept (6) ; dublu drept-convex (1)	11	6,89	9,39	
18	Piese tip *raclette*	4	2,50		
19	Străpungător (pe așchie mică retușată total)	1	0,62	1,24	7,49
20	Piesă tip *taraud* (străpungător cu vîrful gros)	1	0,62		
21	Burine diedre (de tip : diedru de unghi (9) ; multiplu (1)	10	6,25		

1	2	3	4	5	6
23	Piesă tip *émoussée* (cu tăişul tocit prin frecare)	1	0,62		
24	Piese tip *esquillée*	2	1,25		2,49
25	Diversă (străpungător la un capăt şi trunchiere dreaptă retuşată la capătul opus al aşchici groase)	1	0,62		
30	Lame cu retuşe regulate	3	1,88		
31	Cuţite *à dos* natural (cu cortex) (cu tăişul fin retuşat sau fin denticulat ori cu *encoche*)	5	3,13		5,01
32	Lamelă tip *à bord abattu* atipică	1	0,62		
37	Lamelă cu retuşe parţiale regulate	1	0,62	1,87	
38	Lamele cu retuşe continui	2	1,25		
39	Lamele tip *bordée* (cu retuşe foarte scurte semiabrupte)	3	1,88		12,49
40	Lamele tip *à coche unique* (cu o singură scobitură retuşată)	3	1,88	2,50	
41	Lamelă spartă deasupra unei scobituri retuşate *(coche)*	1	0,62		
43	Lamelă cu trunchiere concavă retuşată	1	0,62		
46	Lamelă cu trunchiere oblică retuşată	1	0,62		
47	Lamelă cu trunchiere oblică retuşată opusă unei spărturi	7	4,38		
54	Vîrf *à deux bords abattus*	1	0,62		
55	Vîrf *à deux bords abattus* cu retuse inverse plate la extremitatea distală	1	0,62	1,24	1,24
62	Fragment lamelă strîmtă *à bord abattu*	1	0,62		
65	Fragment lamelă *à bord abattu*	1	0,62		1,86
66	Lamelă *à bord abattu tronquée*	1	0,62		
96	Trapeze asimetrice scurte	2	1,25		
97	Trapez asimetric lung	1	0,62		2,49
98	Trapez simetric scurt	1	0,62		

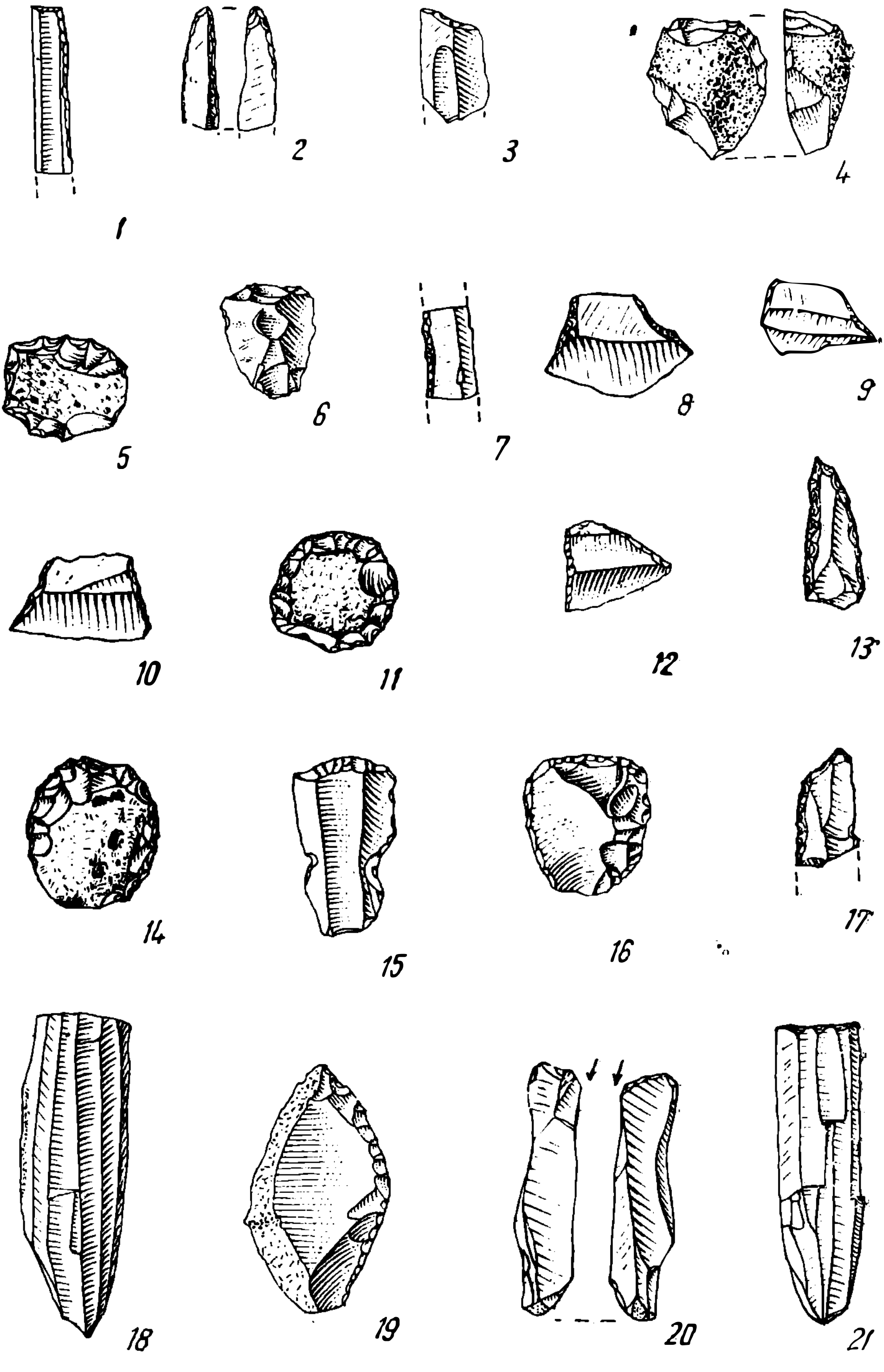

Fig. 4. 1—21 piese de silex tardenoasiene: 1 — 4 Cuza Vodă — punctul D „Cariera Veche"; 5 — 21 Medgidia — punctul „La vest de Stadion" sau „La Plopi" (scara 1/1).

1	2	3	4	5	6
107	Lamă cu o singură scobitură retușată *(à coche)*	1	0,62	1,24	3,12
108	Lamelă *à coches* multiple unilaterale	1	0,62		
115	Lame tip *à coches décalées* (cu scobituri retușate dispuse asimetric)	3	1,88		
	TOTAL unelte	160	100%		100%

Material brut	
Nuclee piramidale și piramidale spre fusiforme	**3**
Nuclee fusiforme	**5**
Nuclee prismatice și cvazi prismatice	**28**
Nuclee cu desprinderi încrucișate	**5**
Nuclee globulare	**9**
Nuclee informe	**7**
TOTAL nuclee	**57**
Lame întregi	**16**
Lame fragmentare : extremități proximale (25) ; extremități distale (4); corpuri de lame (9)	**38**
Lame utilizate	**11**
TOTAL lame	**65**
Lamele întregi	**37**
Lamele fragmentare : extremități proximale (86) ; extremități distale (26) ; corpuri de lamele (92)	**204**
Lamele utilizate	**9**
TOTAL lamele	**250**
Așchii și spărturi	**370**
Așchii utilizate	**10**
TOTAL așchii și spărturi	**380**
TOTAL general piese (material brut)	**752**

Ca mărime, aproape toate uneltele sînt microlitice (97 %). Dintre acestea, un procent de 42 % îl constituie piesele pigmee. Cea mai măruntă piesă este ilustrată de o lamelă cu trunchiere oblică retușată care atinge 0,7 × 1 × 0,2 cm. În schimb, piesele de mărime mijlocie nu depășesc un procent de 3 %. Cea mai mare piesă reprezentată de un burin diedru de unghi are dimensiunile de 6,2 × 2,6 × 1,7 cm.

CONSIDERAȚII ASUPRA UNELTELOR

Analizînd lista-tip (fig. 5) observăm că cea mai bogată grupă de unelte o constituie cea a așchiilor (denticulate, cu *encoche*, retușate, cu trunchiere retușată, racloare, *raclette)* (34,41 %). Cea de-a doua grupă, o formează cea a gratoarelor (29,40 %). Dintre acestea, cele mai numeroase sînt gratoarele simple pe așchie (11,25 %) urmate de cele pe așchie retușată (5,64 %), unguiforme (3,75 %) și diverse (3,13 %). Din categoria acestora din urmă ar fi de remarcat gratoarul dublu, și cele de tip evantai și *à museau* plat, precum și unealta combinată de tipul gratoarului-burin.

Cea de-a treia grupă o constituie cea a lamelelor (tip *à bord abattu*, *bordée*, *à coche*, cu trunchiere retușată sau cu retușe regulate) (12,49 %).

Urmează în procente mai mici de 7,49 % grupa străpungătoarelor și burinelor (acestea din urmă fiind numai de tip diedru și ating un procent de 6,25 %), de 5,01 % grupa lamelor cu retușe regulate și a cuțitelor *à dos* (cu cortex) și de 3,12 % grupa lamelor și lamelelor cu retușe laterale parțiale neregulate.

În procente cu totul reduse dar egale (2,49 %) se întîlnesc grupa pieselor de tip *esquillée* și *émoussée* etc., precum și cea a microlitelor geometrice.

În sfîrșit, în procente ce nu ating 2 % se găsesc : grupa armăturilor de tipul vîrfurilor *à deux bords abattus* (1,24 %), precum și grupa lamelelor strîmte *à bord abattu* și a lamelei *à bord abattu tronquée* (1,86 %).

Albești, punctul „La Cetate" sau „Dealul Cetății".

S-au efectuat numeroase cercetări de suprafață și un mic sondaj cu scopul de a stabili poziția stratigrafică a nivelului cu microlite. Astfel, s-a putut preciza că acest nivel, gros de circa 0.20 m se află în solul negru-măzăros de sub orizontul negru-cenușiu al solului actual. Din păcate aceste depuneri au fost deranjate în cea mai mare parte de lucrările agricole. Amintim că pe întreaga zonă cercetată nu s-a găsit nici un fragment ceramic aparținînd culturilor neolitice [18].

Inventarul litic de care dispunem conține un număr de 444 piese din care 106 reprezintă unelte iar 338 material brut.

Materia primă în care au fost cioplite piesele este reprezentată ca și în celelalte stațiuni menționate (Medgidia, Cuza Vodă etc.) de același silex cunoscut în Dobrogea. S-au adunat și 16 piese calcinate.

În ceea ce privește dimensiunile uneltelor, s-a putut constata că aproape întregul material litic este microlitic (circa 97 %) unele piese nedepășind 2 cm lungime. Printre piesele pigmee se numără o lamelă cu trunchiere retușată (1,4 × 1,1 × 0,2 cm) și un gratoar simplu pe așchie

[18] Al. Păunescu, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 511—512 ; cercetări de teren efectuate de Al. Păunescu, Maria Bărbulescu și N. Georgescu, 1978—1985.

Lista-tip a materialului litic (după metoda J. G. Rozoy) (fig. 2/6—18)

Nr. ord.	Tipul de piesă	Nr. piese	%	%	cumulate
1	2	3	4	5	6
3	Gratoare pe lame sparte prin flexiune (*raccourci*)	5	4,72		34,90
4	Gratoare simple pe așchii (din care trei cu cortex total)	9	8,49		
5	Gratoare pe așchie retușată	13	12,26		
6	Gratoare unguiforme	7	6,60	9,43	
8	Gratoare diverse pe așchie (din care: unul de tip *épaulement*, unul dublu și unul dublu-burin de unghi	3	2,83		
11	Așchii groase denticulate	2	1,89	13,21	28,31
12	Așchii subțiri cu *encoche* (11) și denticulate (1)	12	11,32		
14	Așchii groase retușate	4	3,78		
15	Așchie subțire cu trunchiere retușată	1	0,94	7,54	
16	Așchii subțiri retușate	7	6,60		
17	Racloare (pe așchie de tip simplu convex)	4	3,78		
20	Piesă tip *taraud* (străpungător cu vîrful gros)	1	0,94		4,71
21	Burine diedre (din care: de unghi pe spărtură (1), nucleiform (1), multiplu (1)	3	2,83	3,77	
22	Burin pe trunchiere dreaptă retușată	1	0,94		
23	Piese tip *émoussée* (cu tăișul tocit)	4	3,78		6,61
24	Piese tip *ésquillée*	3	2,83		
30	Lamă cu retușe regulate	1	0,94		1,88
31	Cuțit *à dos natural* (cu cortex)	1	0,94		
32	Lamelă tip *à bord abattu* atipică	1	0,94		
34	Lamelă tip *à bord abattu gibbeux*	1	0,94		
38	Lamele cu retușe continui	2	1,89		
39	Lamele tip *bordée* (cu retușe foarte scurte semiabrupte)	2	1,89		

2 — c. 2748

1	2	3	4	5	6
40	Lamele tip *à coche unique*	2	1,89		
41	Lamelă spartă deasupra unei scobituri retușate *(coche)*	1	0,94	3,77	
42	Lamelă spartă într-o scobitură retușată *(coche)*	1	0,94		11,32
46	Lamele cu trunchiere oblică retușată (din care una avînd la extremitatea opusă o scobitură retușată *(coche)*	2	1,89		
66	Lamelă tip *à bord abattu tronquée* (cu retușe abrupte pe o latură și cu trunchiere retușată)	1	0,94		0,94
107	Lame tip *à coches* multiple unilaterale	2	1,89	6,61	
108	Lamele tip *à coches* multiple unilaterale	5	4,72		
109	Lame cu retușe parțială neregulată	3	2,83		11,33
113	Lame cu retușe simetrice sau perechi *(jumelles)*	2	1,89		
	TOTAL unelte	106	100%		100%

Material brut	
Nuclee prismatice și evaziprismatice	6
Nuclee piramidale	2
Nucleu globular	1
Nuclee informe	19
TOTAL nuclee	28
Lame fragmentare: extremități proximale (5); extremități distale (2): corpuri de lame (8)	15
Lame utilizate	2
TOTAL lame	17
Lamele fragmentare: extremități proximale (7); extremități distale (4): corpuri de lamele (5)	16
Lamele utilizate	4
TOTAL lamele	20
Așchii și spărturi	256
Așchii utilizate	17
TOTAL așchii și spărturi	273
TOTAL general piese (material brut)	338

cu cortex total (1,5 × 1,8 × 0,5 cm). În schimb, cele mai mari unelte sînt reprezentate doar de două gratoare care ating o lungime de 6,2 cm și respectiv 7 cm.

CONSIDERAȚII ASUPRA UNELTELOR

Cercetînd lista-tip și graficul cumulativ (fig. 5) apare destul de limpede că grupa de unelte cea mai bine reprezentată este cea a gratoarelor (34,90 %). Dintre acestea cele mai numeroase sînt gratoarele pe așchie retușată. Ca unelte combinate menționăm un gratoar dublu-burin.

Această grupă este urmată de cea a așchiilor (cu *encoche*, denticulate, retușate, cu trunchiere retușată, racloare) (28,31 %), de cea a lamelor și lamelelor cu retușe laterale parțiale neregulate (11,33 %) și pe cea a lamelelor *à bord abattu*, *à coche* sau cu trunchiere retușată (11,32 %).

Grupa pieselor tip *esquillée* și *émoussée* etc. atinge un procent de 8,49 %, iar cea a burinelor de 3,77 %.

Se remarcă și prezența în cîte un singur exemplar a lamelei tip *à bord abattu tronquée* și a străpungătorului cu vîrful gros. În schimb nu s-au găsit pînă in prezent microlite geometrice.

O primă observație care se degajă din studierea tehnico-tipologică a materialului litic cules în cea mai mare parte prin cercetări de suprafață din cele 18 puncte menționate și care numără peste 2 000 de piese atipice (material brut) și aproximativ 500 de unelte se referă la identitatea aproape totală a diverselor tipuri de unelte.

În cazul celor trei stațiuni de la Cuza Vodă, Medgidia și Albești care au oferit un număr de peste 100 de unelte, fiecare, similitudinile tipologice reies limpede din graficul cumulativ (fig. 5) realizat pe baza listelor tipologice prezentate mai sus. Există fără îndoială și unele deosebiri sensibile atît din punct de vedere cantitativ cît și în ceea ce privește prezența sau absența în așezările amintite a unor tipuri de unelte și armături.

O a doua observație care se relevă este aceea privitoare la folosirea aceleiași materii prime și anume a silexului local dobrogean de bună calitate.

În sfîrșit, cea de-a treia se referă la microlitismul foarte accentuat al uneltelor care variază între circa 97% și 100%.

Astfel, putem afirma pe baza similitudinilor tehnico-tipologice a inventarului litic de care dispunem în prezent, mai bogat în unele, mai puțin numeros sau chiar foarte sărac în altele, că aceste stațiuni aparțin aceleiași grupe culturale reprezentată de vînătorii și culegătorii tardenoasieni.

Am arătat cu alt prilej că tardenoasianul din estul și sud-estul României — în care avem în vedere teritoriul dintre Siret și Prut, cel al Dobrogei și cel al Munteniei de est—nord-est — a făcut parte din marele complex cultural al tardenoasianului nord-vest pontic ce a cuprins un teritoriu destul de larg, delimitat de cele trei bazine și anume, la vest de cel al Siretului, la est de cel al Niprului, iar spre sud de cel al Dunării inferioare [19].

S-a relevat dealtfel că, din punct de vedere tehnico-tipologic industriile litice din diversele așezări tardenoasiene din Moldova și Dobrogea

[19] Al. Păunescu, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 518—525.

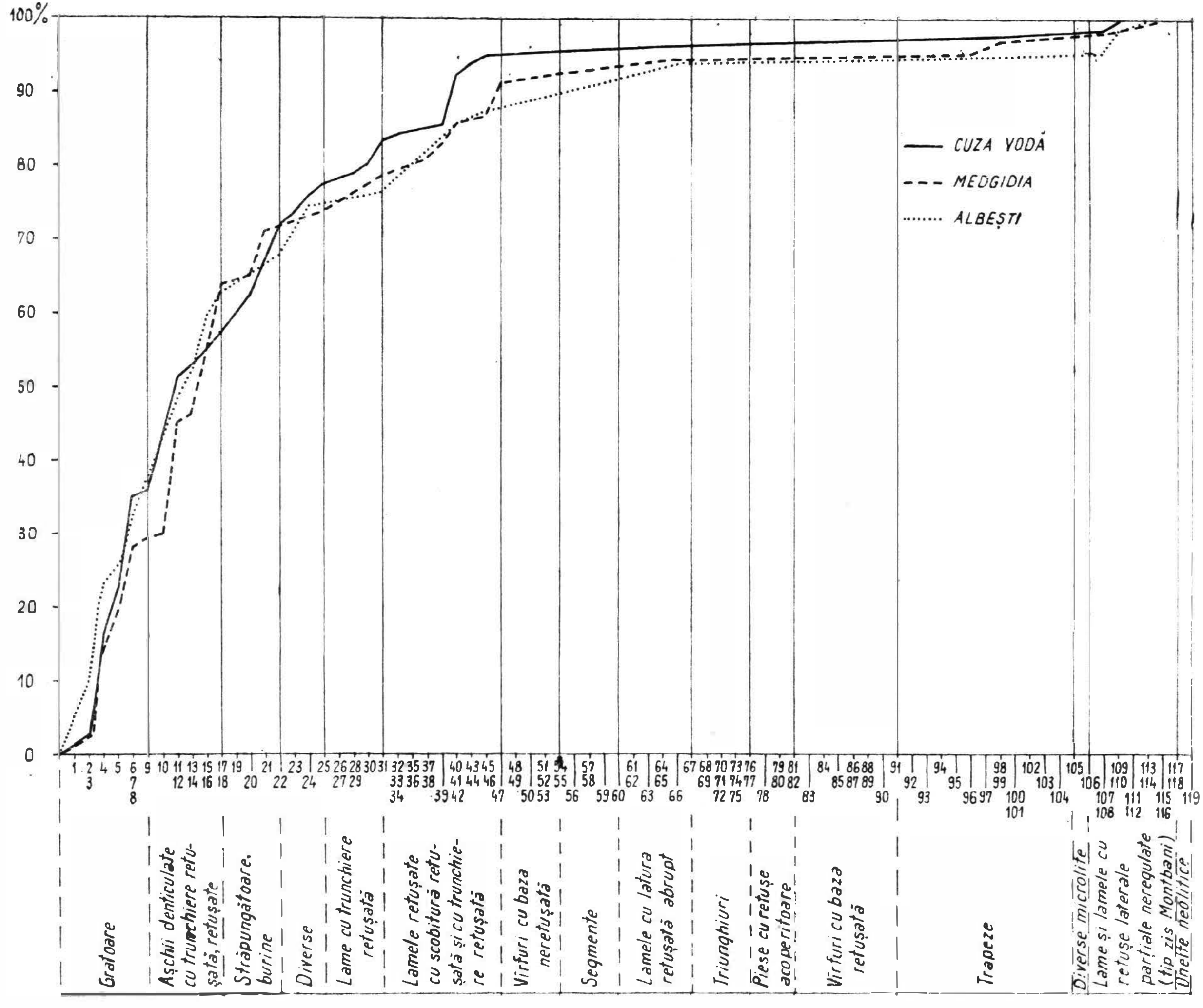

Fig. 5. — Graficul cumulativ privind proporția uneltelor tardenoasiene descoperite în așezările: Cuza Vodă — punctul D „Cariera Veche", Medgidia — punctul „La vest de Stadion" și Albești — punctul „La Cetate".

(ca de pildă Ripiceni-Izvor — Erbiceni-Cuza Vodă — Medgidia etc.) prezintă similitudini, ce merg uneori pînă la identitate, cu cele descoperite în staţiunile mezolitice de la est de Prut (cum ar fi Frumuşica — Ghirjevo — Grebeniki — Poznanka — Kazanka etc.) [20].

De asemenea, este cunoscut faptul că populaţiile tardenoasiene, aparţinînd acestui complex cultural, au evoluat la începutul holocenului, foarte probabil începînd încă de la sfîrşitul Preborealului, dezvoltîndu-se în plin Boreal şi atingînd, se pare, chiar începuturile Atlanticului. Dacă ne referim la cronologia absolută aceste comunităţi ar fi trăit în intervalul de timp cuprins, probabil, între jumătatea sau începutul mileniului X BP şi jumătatea sau sfîrşitul mileniului VIII BP [21].

Fără îndoială, că o periodizare pe temeiuri stratigrafice sau pe baza unor datări absolute este greu de făcut în stadiul actual al cercetărilor.

Deocamdată dispunem numai de o singură cifră, cea de la Erbiceni (jud. Iaşi), GX — 9417 : 7850 $\pm$ 215 BP. Ea se referă la un eşantion de oase (nearse) prelevat din partea inferioară a nivelului tardenoasian de aici.

Nu se cunosc, dealtfel, nici staţiuni tardenoasiene cu mai multe niveluri de locuire.

Dacă pentru un moment sînt dificil de stabilit etapele evolutive ale tardenoasianului nord-vest pontic, totuşi, în ceea ce priveşte etapa timpurie a acestei culturi se poate afirma că ea s-a dezvoltat pe un fond local epigravetian final la care pe parcurs s-au adăugat şi alte elemente venite din zone culturale învecinate.

În prezent, nu putem preciza dacă în spaţiul amintit, unele comunităţi tardenoasiene tîrzii, începuseră să se neolitizeze, trecînd spre un început de cultivare a plantelor sau spre un început de domesticire. Este foarte posibil ca în unele regiuni de aici să fi existat comunităţi tardenoasiene care să fi persistat pînă la sosirea primelor populaţii neolitice în acele părţi, dacă nu chiar şi după aceea în zone mai izolate sau periferice.

Astfel, nu putem exclude posibilitatea ca pe teritoriul Dobrogei să mai fi persistat unele comunităţi tardenoasiene de tip nord-vest pontic pînă la sosirea din spre sud a primilor purtători ai culturii Hamangia.

Studiul tehnico-tipologic al uneltelor, în general microlitic, descoperite în aşezările aparţinînd fazelor vechi ale culturii Hamangia, a dovedit existenţa unui fond tardenoasian, care s-ar putea explica fie prin asimilarea acestui fond local de către noile populaţii de tip Hamangia, fie poate, datorat contactelor directe sau influenţelor între acestea şi diferitele comunităţi neolitice din vecinătate ce posedau în inventarele lor litice unelte de evidentă tradiţie tardenoasiană.

Este îndeobşte cunoscut faptul că locuirile descoperite în aşezările de la Medgidia (punctul Cocoaşe) [22] şi Grădiştea-Coşlogeni (situată în colţul sud-estic al Munteniei) aparţin celor mai vechi faze ale culturii Hamangia cunoscute pînă acum. Prima dintre ele, pare a fi sincronă cu fazele I—II ale culturii Dudeşti şi cu faza A a culturii Vinča, iar cea de-a doua cu faza Bolintineanu a culturii Boian. În urma analizei conţinutului lor cultural s-a putut constata că industriile litice din aceste sta-

[20] Idem, SCIVA, 32, 2, 1981, 4, p. 503—508.

[21] Idem, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 240—241, 252—254.

[22] P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 121—133.

ţiuni ca şi din altele (ca de pildă Medgidia — Satu Nou, Tîrguşor — punctul Urs, Goloviţa etc.) [23] conţin destul de multe elemente tehnico-tipologice specifice vechiului fond tardenoasian [24].

LE TARDENOISIEN DE DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Les recherches entreprises dans les années 1951—1952 et intensifiées durant la dernière décennie ont montré que le territoire de Dobroudja a été assez intensément peuplé au début de l'Holocène (probablement entre les Xe—VIIIe mill. B. P.) par des populations mésolithiques appartenant à la culture tardenoisienne.

Jusqu'à présent, les recherches — surtout de surface — ont permis d'identifier 18 objectifs, dont un seul (celui de Garvăn) est situé au nord-ouest du départment de Tulcea ; les autres se trouvent sur le territoire du département de Constanţa, tant dans le Plateau de la Dobroudja centrale que dans la zone méridionale.

Dans la première partie de l'ouvrage, l'auteur s'est proposé de présenter le contenu culturel (industrie lithique) de chacun des sites, en insistant aussi sur la stratigraphie (pour les stations fouillées). La seconde partie consiste en un exposé succinct de l'évolution des populations appartenant au grand complexe du Tardenoisien nord-ouest pontique, jusqu'à la période qui a précédé l'arrivée des premières communautés néolithiques sur le territoire de la Dobroudja.

Dans le cas des trois stations de Cuza Vodă — site D („Cariera Veche"), Medgidia — lieu-dit „La vest de stadion" ou „la Plopi" et Albeşti — lieu-dit „La Cetate", qui chacune ont livré plus d'une centaine d'outils, les similitudes typologiques ressortent clairement du graphique cumulatif (fig. 5) réalisé sur la base des listes-type présentées.

L'auteur en arrive à la conclusion que du point de vue technico-typologique, les industries lithiques des diverses stations tardenoisiennes de la Moldavie (Ripiceni-Izvor-Erbiceni-Icuşeni etc. ...) présentent des similitudes qui vont jusqu'à l'identité avec celles découvertes en Dobroudja (Cuza Vodă-Medgidia-Albeşti etc. ...), de même qu'avec celles de l'est du Prut (Frumuşica-Ghirjevo-Grebeniki etc.).

L'auteur n'exclut pas la possibilité que des communautés tardenoisiennes aient persisté sur le territoire de la Dobroudja jusqu'à l'arrivée, en provenance du sud, des premiers porteurs de la culture de Hamangia.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 1—24 pièces de silex tardenoisiennes : 1—5 Garvăn — lieu-dit „În Bugeac la vii sub Dealul Crăcănele" ; 6—14 Tirguşor — lieu-dit „La Grădină" ; 15—24 Straja — lieu-dit „La lac la Stănişor" (échelle 1/1).

Fig. 2 1—18 pièces de silex tardenoisiennes : 1—3 Cuza Vodă site B „Cariera Caolinul" ; 4, 5 Poarta Albă site I A „Lingă staţia de pompare" ; 6—18 Albeşti — lieu-dit „La Cetate" (échelle 1/1).

Fig. 3 1—18 pièces de silex tardenoisiennes ; Cuza Vodă site D „Cariera Veche" (échelle 1/1).

Fig. 4 1—21 pièces de silex tardenoisiennes : 1—4 Cuza Vodă site D „Cariera Veche" ; 5—21 Medgidia — lieu-dit „La vest de Stadion" ou „La Plopi" (échelle 1/1).

Fig. 5 Graphique cumulatif représentant la proportion des outils tardenoisiens des établissements de Cuza Vodă site D „Cariera Veche", Medgidia — leiu-dit „La vest de Stadion" et Albeşti — lieu-dit „La Cetate".

[23] Idem, Pontica, 13, 1980, p. 199—215 ; idem, Pontica, 14, 1981, p. 23—36 ; idem, Pontica, 15, 1982, p. 33—45 ; idem, Pontica, 16, 1983, p. 29—42 ; idem, Pontica, 17, 1984, p. 25—36 ; idem, *Moşteniri opsitardenoasiene în uneltele de silex ale culturii Hamangia*, comunicare susţinută la colocviul privind „Geneza şi evoluţia culturilor paleolitice pe teritoriul României", desfăşurat la Iaşi-Botoşani, 21—25 octombrie 1985.

[24] Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1970, p. 47—48.

COLONIA MALVENSIS

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

Localizarea Malvei [1] și a provinciei al cărei nume îl poartă este celebră prin literatura ce a generat. Aproape că nu este ipoteză „posibilă" care să nu fi fost exprimată [2].

Studiile epigrafice, îndeosebi cele din ultimele două decenii, permit o restrîngere a spaţiului geografic în care acest oraş poate fi căutat pe harta vechii Dacii. Reluînd subiectul, vom începe cu expunerea surselor, cercetînd în ce măsură cel puţin unele din ipotezele exprimate sînt sprijinite de argumente cît de cît acceptabile.

1. Cea mai sigură atestare epigrafică a acestui enigmatic oraş este diploma militară din 7 ianuarie 230 a unui fost *eques singularis*, pe nume M. Aurelius Decianus, originar din *colonia Malvese ex Dacia* [3].

2. De asemenea, pe un *laterculus* de la Roma apare numele unui pretorian, *[A]ur(elius) Calminus, d(omo) Malue[se]* [4]; dar, după părerea unor istorici, aici ar putea fi vorba și de *municipium Malvesatium* din Dalmatia [5].

3. O altă inscripţie, de la Smederevo (Moesia Superior), acum dispărută, ne apare, conform surselor care ne-au transmis-o, astfel [6]:

Schafárik:

D · M
L · QVESIDIO · C ·
FILIO · PRAESENT
DEC · ET · QQ · PRI
MO MVN P AEL DRV
LI · DEC · AMI · VIM · VIXT
AN · LXIII · L · QVESD · PR
SENTIA · FIL · ET LVCI REGV
LIN · IIVIR · COM · ET · AV
REL · FLRO · QQ · MVALI · VIM
S · C
H · S · E

Rómer:

D · M
I OVESID'O C ·
FILIO PRAESENT
DEC · ET QQ PRI
MO MVN P ÆLIO AV
FIDI /////VIM VIXT
AN · LXIII L QVESD PR
SENTI FIL / / / / /
///IIVIR CO ET AV
REL FIR / / / /
H · S · E

[1] M. Fluss, RE, XIV (1930), col. 927.

[2] Întreaga odissee a Malvei în istoriografia modernă este rezumată de N. Gostar, SCIV, 2 (II), 1951, p. 180—181, nota 7; vezi şi D. Tudor, OR[4], p. 159—162.

[3] CIL, XVI, 144 (= ILS, 2009).

[4] CIL, VI, 32563 (= 2388).

[5] D. Tudor, OR[3] (1968), p. 213—214; F. Vittinghoff, ActaMN, 6, 1969, p. 132, nota 9. Despre *municipium Malvesatium*, vezi Fanoula Papazoglou, Živa antika, 7, 1959, p. 114—122.

[6] Inscripţia a fost publicată mai întîi de F. Rómer, ArchKözl, 6, 1866, p. 166 (varianta *b*). Cealaltă variantă (*a*), mai completă, este cunoscută din informaţia trimisă lui Mommsen de Schafárik. Vezi şi nota următoare.

SCIVA, tomul 38, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1987, p. 23—32

Pe bună dreptate, Mommsen considera textul corupt și propunea următoarea lectură a inscripției [7]: *D(is) M(anibus). L. Quesidio C. filio Praesenti dec(urioni) et q(uin)q(uennali) primo mun(icipii) p..... Ael(ii) Dru(betarum?) [et] dec(urioni) [mun(icipii)] Vim(inacii). Vixit an(nos) LXIII. L. Quesid(io) Pr[ae]senti fil(io)..... IIvir(o) [q(uin)q(uennali)] mu[n(icipii)] et Aurel(io) Fl[o]ro q(uin)q(uennali) mu[n]i(cipii) Vim(inacii) s(uis)[q(ue)]. H(ic) s(itus) e(st).*

Cu mai bine de un deceniu în urmă, H. Wolff propunea o ameliorare a textului, pe baza variantei mai complete a inscripției *(a)* [8]:

D · M ·
L · QVESIDIO · C ·
FILIO · PRAESENT
DEC · ET · QQ · PRI
MO MVNPAELDRV
ET · DEC MVN · VIM · VIXT
AN · LXIII · L · QVESD · PRae
SENTIN·FIL·ET LVCI REGV
LIN·IIVIR · CO · MAL ·ET·AV
REL·FERO · QQ · MVNI · VIM
S · C
H · S · E

Conform noii lecturi, r. 9 al inscripției ar menționa funcția de *IIvir col(oniae) Mal(vensis)*. Cum Drobeta [9] și Viminacium [10] au fost ridicate la rangul de *municipium* sub Hadrian, iar Drobeta a devenit *colonia* sub Septimiu Sever [11], rezultă că inscripția datează în intervalul de timp dintre domniile acestor împărați. După părerea lui H. Wolff, L. Quesidius Praesens, *dec(urio) et q(uin)q(uennalis) primus mun(icipii) P. Ael(ii) Dru[b(etae)]*, ar fi fost primul quinquennal (în sens cronologic) al municipiului, astfel încît inscripția ar data cel mai tîrziu din timpul domniei lui Marcus Aurelius [12]. Ar însemna astfel că Malva era în acest timp deja *colonia*. Dar, oricît de tentantă — și, după părerea noastră, acceptabilă—ar fi această încheiere, ea se bazează pe o emendare a textului și nu pe o examinare (dealtfel, imposibilă) a pietrei, singura care ar fi putut eventual înlătura dubiile.

Inscripțiile prezentate nu conțin vreun element care să permită *localizarea* acestui oraș și implicit a Daciei Malvensis. În această chestiune, au fost invocate alte inscripții, descoperite fie pe teritoriul Daciei, fie în alte provincii ale imperiului; ordinea în care vor fi prezentate de noi urmează istoricul problemei, dar țin și de o anume logică a demonstrației epigrafice.

[7] CIL, III, 6309 (= 8129).

[8] H. Wolff, ActaMN, 12, 1975, p. 139 și urm.

[9] IDR, II, 1—4, 21 a, 42, 49, 52; CIL, III, 8129 (= 6309; vezi mai sus notele 6—7); AnnÉp, 1905, 110 (Caesarea, Mauretania) și 1979, 520 (Donje Butorke). Cf. D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 291; idem, OR[4], p. 171—172; TIR, L—34, p. 56.

[10] TIR, L—34, p. 119. În anul 239, Viminacium este atestat *colonia*.

[11] IDR, II, 5, 6, 13, 50, 181; M. Garašanin, M. Vasić, H. Marjanović-Vojović, Cahiers des Portes de Fer, II, Belgrad, 1984, p. 78—79. Cf. D. Tudor, OR[4], p. 172—173.

[12] H. Wolff, ActaMN, 12, 1975, p. 148.

4. Amintim mai întîi inscripţia votivă de la Denta (jud. Timiş), descoperită cu peste două secole în urmă[13]:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo),
I(unoni) R(eginae), M(inervae), T(errae) M(atri)
C(aius) Kaniniu[s]
Sabinianu[s]
d(...) c(...) M(...), IIvir
. . . .

Sensul celor trei litere de la începutul r. 5 a fost obiectul unei îndelungate dispute şi au rămas pînă acum neînţelese. După Katancsich, ar fi vorba de dedicaţia unui magistrat al municipiului Tibiscum[14]. Th. Mommsen se gîndea tot la *d(e)c(urio) m(unicipii)*, dar nu excludea nici lectura *d(ecurio) c(oloniae) M(...)*[15]. În schimb, C. Patsch s-a hazardat întregind *d(ecurio) c(oloniae) M(alvensis)*[16]; această lectură a fost acceptată fără rezerve şi apărată cu înverşunare pînă la sfîrşitul vieţii de C. Daicoviciu[17] şi H. Daicoviciu[18]. În schimb, D. Tudor[19] şi M. Macrea[20] preferă *d(e)c(urio) m(unicipii)*, considerînd, evident, că textul face menţiune a unui magistrat al oraşului Tibiscum.

Lectura *d(e)c(urio) m(unicipii)*, oricît de tentantă, este totuşi greu acceptabilă, mai ales dacă ne gîndim la faptul că Tibiscum, ridicat la treapta de ***municipium*** probabil sub Septimiu Sever[21], trebuie să fi

[13] Inscripţia a fost descoperită în anul 1783, conform efemeridului *Hirmondó*, 1783, p. 780 (citat în CIL, III, p. 1418); o copie a inscripţiei a lăsat Iakossich (vezi CIL, III, p. 1017), ale cărui fişe au fost utilizate de M. P. Katancsich, *Istri adcolarum Geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata*, II, Buda, 1827, p. 232, nr. CXXI (consideră că în ultimul rînd păstrat al inscripţiei este vorba de dregătoria de decurion al municipiului Tibiscum); de aici reprodusă în CIL, III, 1555 (= 12594). Inscripţia a fost văzută şi de F. Cumont, AEM, 14, 1891, p. 111, nr. 10 („Der Stein ist im Hofe des Verwalters eingemauert"), care completează în r. 2 *I(unoni) R(eginae), M(agnae) T(errae) M(atri)*. Ultima ediţie (cu toată bibliografia problemei): IDR, III/1, 109.

[14] Vezi nota precedentă.

[15] CIL, III, 1555.

[16] C. Patsch, *Banater Sarmaten (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, II, 1925), p. 202—205; idem, *Der Kampf um dem Donauraum unter Domitian und Traian (Beiträge*, V/2, 1937), p. 137. Cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien (Dissertationes Pannonicae*, I, 12), Budapesta, 1944, p. 34, nota 3 („Völlige Sicherheit ist allerdings erst von etwaigen neuen Funden zu erwarten").

[17] C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, Bucureşti, 1943, p. 90; idem, Transilvania, 74, 1943, p. 70—74; idem, AISC, 4, 1941—1943, p. 294—295; idem, *Nesciendi ars*, Sibiu, 1944; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 130; idem, ActaMN, 2, 1965, p. 654—655; idem. Arheološki Vestnik, 19, 1968, p. 23—29; idem, ActaMN, 6, 1969, p. 542—543; idem, ActaMN, 7, 1970, p. 125—129. Vezi şi nota următoare.

[18] C. şi H. Daicoviciu, ActaMN, 4, 1967, p. 73—81; iidem, în *Acta of the fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 343 şi urm.; H. Daicoviciu, în *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1967, p. 220, s.v. *Dacia*.

[19] D. Tudor, OR^2, p. 175; idem, OR^3, p. 213; idem, *Oraşe*, p. 54; idem, OR^4, p. 190.

[20] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 132.

[21] Nu cunoaştem data la care Tibiscum a devenit *municipium*; se crede că a primit acest titlu de la Septimiu Sever (D. Tudor, *Oraşe*, p. 38; M. Macrea, *Viaţa*, p. 131). Astfel, o inscripţie fragmentară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa menţionează un personaj important din aristocraţia provincială, *[...municip]iorum Porolis(sensis) et Tibisc(ensis), sacerdotal(is) provinciae* (CIL, III, 7962 = IDR, III/2, 353); or, Porolissum a fost ridicat la rangul de municipiu sub Septimiu Sever (C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 326—327 = AnnÉp, 1944, 52—54; cf. D. Tudor, *Oraşe*, p. 247—248; M. Macrea, *Viaţa*, p. 130). O inscripţie votivă a unui *flamen m(unicipii) T(ibiscensis)* (CIL, III, 7997 = IDR, III/1, 139) nu conţine elemente de datare. Singura inscripţie databilă este o dedicaţie oferită de *ordo mun(icipii) Tib(iscensis)* împărătesei Cornelia Salonina, soţia lui Gallienus (CIL, III, 1550 = IDR, III/1, 132).

avut în frunte *IIIIviri* [22]. Așadar, lectura *d(ecurio) c(oloniae) M(. . .)* ni se pare singura logică [23]. În mod normal, cînd numele unui oraș este redat abreviat (ca în cazul de față), acesta se identifica mai totdeauna cu locul descoperirii inscripției ori cu o stațiune arheologică din apropiere. Dar la Denta urmele arheologice sînt insignifiante [24], deci nu se poate susține existența în acest loc a unui oraș cu statut de *colonia*. După părerea noastră, poate fi avută în vedere pentru o întregire *colonia Aelia Mursa* [25] din Pannonia Inferior; astfel, pe un altar descoperit în apropierea acestui oraș întîlnim chiar abrevierea D.C.M., întocmai ca în inscripția de la Denta : *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | pro salute T. Fl(avii) | Martini, d(ecurionis) c(oloniae) M(ursae), | praef(ecti) coll(egii) cent(onariorum), | IIvir(i) design(ati), | Fl(avius) Philippus, | libert(us), | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* [26].

Noi considerăm că exemplul citat este destul de convingător pentru a considera pe C. Kaninius Sabinianus decurion al coloniei Mursa. În acest caz, inscripția de la Denta ar putea fi o „piatră rătăcitoare”, ajunsă prin părțile Banatului în împrejurări necunoscute [27]. Este adevărat însă că distanța mare dintre Osijek (antica Mursa) și Denta ne îndeamnă a întrevedea o asemenea situație cu prudența cuvenită [28]. Ar fi deci posibil ca piatra să provină totuși din Banat [29]; dealtfel, este probabil că inscripția continua (r. 6 și urm.) cu alte magistraturi municipale pe care le va fi deținut C. Kaninius Sabinianus, poate chiar la Ulpia Traiana Sarmizegetusa al cărei *IIvir* va fi fost [30].

Din cele expuse, rezultă că inscripția de la Denta trebuie exclusă din rîndul probelor pertinente privind atestarea și localizarea coloniei Malva.

5. Cu mai bine de două decenii în urmă, C. S. Nicolaescu-Plopșor publica un fragment de relief votiv descoperit la Cioroiu Nou; inscripția gravată pe bază apare astfel în transcrierea editorului [31] :

M. Opellius Maximus,
[dec(urio) Mo]ntanensium, Herculi,
[pro sal(ute) Mal]vensium, ex voto posuit.

[22] R. Ardevan, ActaMN, 21, 1984, p. 108—109.

[23] Vezi F. Vittinghoff, ActaMN, 6, 1969, p. 133—136 ; R. Ardevan, *loc. cit.*

[24] TIR, L—34, p. 52. Vezi D. Tudor, *Orașe*, p. 54 ; M. Macrea, *Viața*, p. 132 („la Denta nu se cunosc decît slabe și nesigure descoperiri romane”).

[25] Despre aceasta, bibliografia în TIR, L—34, p. 82, s.v. *Mursa* ; vezi și Brigitte Galsterer-Kröll, în Epigraphische Studien, 9, 1972, p. 124—125, nr. 355. Lucrarea lui D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978, nu ne-a fost accesibilă.

[26] M. Celestin, Vjesnik Hrvatskog arheološkog Društva, 6, 1902, p. 101, nr. 47 ; D. Pinterović, *op. cit.*, p. 73, pl. XV/1 ; V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastica u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1983, p. 25, nr. 154, pl. 15/1c.

[27] Este interesantă forma literei *K* din gentiliciul dedicantului inscripției de la Denta (), care se întîlnește într-o serie de inscripții din Pannonia (cf. RIU, II, 511, 512, 514, 529, 536, 557, 584 ; RIU, III, 765 : *Kaninius*).

[28] Pentru asemenea exemple de „pietre rătăcitoare” din Dacia, vezi IDR, III/1, 274 ; IDR, III/2, 22, 289 etc.

[29] Nu este deloc sigur că piatra a fost descoperită la Denta, cum se afirmă pe baza mărturiei lui Iakossich (vezi CIL, III, p. 1017 ; cf. C. Daicoviciu, ActaMN, 4, 1967, p. 74, nota 4 și ActaMN, 6, 1969, p. 539). Analiza petrografică invocată de C. Daicoviciu (ActaMN, 7, 1970, p. 127, nota 4) în sprijinul părerii sale nu este convingătoare.

[30] Conciziunea abrevierilor din r. 5 (ca, dealtfel, și în r. 1—2) ne sugerează că în r. 6 numele orașului va fi fost redat în aceeași manieră : *M(unicipium) H(adrianum) D(robetensium)*, *C(olonia) A(urelia) A(pulensis)* etc. Cf. CIL, III, 12575, 12577 : *d(ecurio) c(oloniae)*.

[31] Revista muzeelor, 2, 1965, 3, p. 203—207 (= IDR, II, 142).

Lectura ultimului rînd al inscripţiei a fost respinsă cu promptitudine de C. Daicoviciu, care propunea a citi în locul respectiv numele oraşului Aequum din Dalmatia [32]. Aproape concomitent, lectura a fost contestată şi de D. Tudor, care citea în rîndul respectiv [*Aq*]*uensium*, deci numele aşezării de la Cioroiu Nou ar fi fost *Aquae* [33].

Există în schimb trei inscripţii externe care permit, dacă nu localizarea Malvei, cel puţin a schiţa în linii destul de clare cadrul geografic al provinciei Dacia Malvensis :

6. Cea mai importantă continuă a rămîne celebra inscripţie de la Sevilla [34] conţinînd *cursus honorum* al cavalerului Sextus Iulius Possessor [35]. Din inscripţia citată aflăm că, pe cînd îşi exercita prima miliţie ecvestră ca *praef(ectus) coh(ortis) III Gallorum* [36], el a mai fost *praepositus numeri Syrorum sagittarior(um)* [37] *item alae primae Hispanor(um)* [38], precum şi *curator civitatis Romulensium Malvensium* [39]. Aceste unităţi staţionau toate pe Oltul inferior, iar aici se afla şi oraşul al cărui *curator* a fost Possessor [40].

După părerile lui D. Tudor şi H. Nesselhauf, atributul *Malvenses* ce însoţeşte numele cetăţenilor Romulei ar fi dovada identităţii dintre Romula şi Malva [41]. În realitate, acest atribut se referă la numele provinciei [42], deoarece inscripţia de la Sevilla a fost pusă cu multă probabilitate după anul 168 [43], cînd denumirea de *Dacia Malvensis* este deja atestată

[32] ActaMN, 2, 1965, p. 655, nota 1 : „Dat fiind că *Opellii* [toţi cu prenumele M(arcus)] atestaţi în Dacia (Superioară) sînt sigur emigraţi din Dalmatia şi anume din colonia *Aequum*, pe la începutul secolului II, noi înclinăm să întregim numele localităţii în [*AEQ*] *VENSIVM* (în cazul fireşte că prima literă păstrată ar fi, într-adevăr, *V*). Individul va fi fost, astfel, şi el un emigrat din Aequum, negustor şi decurion în municipiul Montana din Moesia Superior, avînd o proprietate în sudul Daciei, la Cioroiu Nou".

[33] D. Tudor, Latomus, 25, 1966, 4, p. 847. În IDR, II, p. 81, noi respingeam lectura propusă de D. Tudor, deşi înclinam a crede (independent de combinaţia epigrafică citată) că numele aşezării de la Cioroiu Nou ar fi fost *Aquae*.

[34] CIL, II, 1180 (= ILS, 1045; cf. AnnÉp, 1965, 237). Comenzile militare ale lui Sex. Iulius Possessor apar menţionate şi într-o inscripţie de la Mactar (AnnÉp, 1983, 976).

[35] PIR² I 480; H. Devijver, PME I 99; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. Supplément*, Paris, 1982, p. 50—51.

[36] Numele acestei unităţi este imprimat pe o cărămidă descoperită la Ioneştii Govorii (IDR, II, 555), iar de la Hoghiz se cunoaşte o inscripţie dedicată împăraţilor Marcus Aurelius şi Commodus (C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 315—316 = AnnÉp, 1944, 42).

[37] Bibliografia completă despre această unitate : D. Tudor, OR⁴, p. 339—340. Istoricul acestei unităţi este destul de bine cunoscut. Astfel, în anul 138, *Suri sagittarii* construiesc castrul de la Arutela (CIL, III, 12601 a—b = 13793—13794; IDR,II, 575—576); în acelaşi an, două inscripţii îi menţionează şi la Rădăcineşti (CIL, III, 12604—12605 = IDR, II, 584—585). Descoperiri ulterioare, de la Romula (IDR, II, 341, 350, 383) şi Slăveni (IDR, II, 529, 530) îi arată organizaţi într-un *numerus*.

[38] Această unitate de cavalerie este menţionată în Dacia Inferior de diplomele militare de la Grojdibod din anul 129 (CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10) şi Palamarca din anul 140 (AnnÉp, 1962, 264; IDR, I, 13; RMD, 39); castrul său era la Slăveni (IDR, II, 496, 498—500, 526).

[39] Despre această carieră, în afară de prosopografiile citate la nota 35, a se vedea : D. Tudor, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu, la douăzeci şi cinci de ani de la moartea lui (1875—1918)*, Bucureşti, 1944, p. 523—531; H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, 1960, p. 504—507, nr. 185 şi *Suppl.*, 1982, p. 50—51; H. Nesselhauf, Madrider Mitteilungen, 5, 1964, p. 180—184; F. Vittinghoff, ActaMN, 6, 1969, p. 134—143; A. Deman, Latomus, 32, 1973, 1, p. 143—144; H. Wolff, ActaMN, 12, 1975, p. 149, nota 45; C. C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 42—56.

[40] Vezi notele 36—38.

[41] Madrider Mitt, 5, 1964, p. 181. D. Tudor şi-a susţinut cu tărie punctul de vedere în diferite lucrări; vezi în ultimă instanţă OR⁴ (1978), p. 191—193. Această părere am acceptat-o şi noi : SCIVA, 34, 1983, 1, p. 51.

[42] F. Vittinghoff, ActaMN, 6, 1969, p. 142; C. C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 53.

[43] C. C. Petolescu, *loc. cit.*, p. 53—54.

epigrafic [44]. Inscripţia de la Sevilla nu dovedeşte deci decît că Romula se afla în Dacia Malvensis, unde staţionau şi cele trei unităţi al căror comandant a fost Sextus Iulius Possessor.

7. În problema localizării Daciei Malvensis, o contribuţie importantă a adus M. P. Speidel : este vorba de o inscripţie funerară de la Caesarea (Mauretania), în care este menţionat un *tribunus n(umeri) Syrorum M(a)lvensium* [45] ; cum s-a văzut, sediul acestei unităţi era, probabil începînd de pe la jumătatea secolului al II-lea, la Romula [46]. Inscripţia a fost invocată de M. P. Speidel, acceptat de D. Tudor [47], în sprijinul identităţii dintre Romula şi Malva. După părerea noastră, atributul *Malvenses* face şi aici referire la numele provinciei, fiind menit a evita o confuzie cu unitatea omonimă care îşi avea sediul în Mauretania Caesariensis [48].

8. Această concluzie este sprijinită de o altă inscripţie, descoperită la Thessalonic, în care doi fraţi, amîndoi ofiţeri (*tribunus*, respectiv *centurio*) în *coh(ors) I F. m(illiaria) Bryttonum Malvensis* onorează pe tatăl lor, *Aurel(ium) Cassianum v(irum) e(gregium) praesidem prov(inciae) Daciae Malvensis* [49] ; unitatea în care serveau aceşti fraţi era identică fără îndoială cu *cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria*, al cărei lagăr era tot pe Olt, probabil la Stolniceni (*Buridava*) [50].

Din aceste trei inscripţii externe rezultă deci că atributul Malvensis derivă din denumirea provinciei Dacia Malvensis, care se identifică din punct de vedere teritorial cu Dacia Inferior (estul Olteniei, vestul Munteniei şi sud-estul Transilvaniei) [51]. Dar Malva a fost un oraş diferit de Romula [52].

[44] CIL, VI, 1449 (= ILS, 1107).

[45] CIL, VIII, 9381 (= 20945 = ILS 2763). Cf. M. P. Speidel, Dacia, N.S., 17, 1973, p. 169—177 (= *Roman Army Studies*, Amsterdam, 1984, p. 149—160). *Contra* : H. Wolff, ActaMN, 12, 1975, p. 148—151, nota 47. Vezi iarăşi M. P. Speidel, Antiquités africaines, 11, 1977, p. 167—173 (= *Roman Army Studies*, p. 341—347).

[46] *Supra*, nota 37.

[47] OR[4], p. 193—194.

[48] Nacéra Benseddik, *Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire*, Alger, 1979, p. 77—78.

[49] CIL, III, 13704 (= ILS, 9009 = IG, X, 2/1, 147) ; cf. I. L. Russu, AIIACluj-Napoca, 17, 1974, p. 41—45.

[50] CIL, III, 14216, 25 = IDR, II, 560 : ştampila *CORSMB* (imprimare retrogradă). Dintr-o ştampilă de acest tip trebuie să fie ruptă si ştampila fragmentară [. . .] X *B* (imprimare retrogradă), atribuită de D. Tudor (SCIV, 16, 1965, 1, p. 184, nr. 11 ; AnnÉp, 1964, 229 bis ; IDR, II, 572) cohortei IX Batavorum. Ne apare astfel hazardată încercarea lui Karlheinz Dietz (Germania, 60, 1982, 1, p. 183 şi urm.), de a atribui ştampila *CORSMB* cohortei de batavi.

[51] C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 411—422 ; idem, RESEE, 21, 1983, 3, p. 241—246 ; idem, Dacia, N.S., 29, 1985, p. 50 şi urm.

[52] Vezi argumentele invocate de F. Vittinghoff şi concluzia din ActaMN, 6, 1969, p. 147 : „Romula ist also nicht mit Malva gleichzusetzen". Dar afirmaţia imediat următoare : „Als Possessor hier Kurator war, hatte es noch den Rang einer civitas", ni se pare prea categorică. În realitate, *civitas* este în inscripţia de la Sevilla un termen generic ; vezi W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones*, Wiesbaden, 1973, p. 22, 168. Este suficient a cita inscripţia CIL, VI, 1449 (= ILS, 1107) a lui M. Macrinius Avitus Catonius Vindex, [*pr*]*oc(urator) prov(inciae) Dac(iae) Malv(ensis)*, care a devenit apoi *cur(ator) civitat(is) Arimin(ensium)* ; or, Ariminum era o veche colonie romană (cu titlul de *civitas* mai este amintită şi de inscripţia CIL, XI, 405). Vezi încă CIL, III, 2866 : . . .*decurioni, auguri et pontifici/civitatis Porolissensis/provinciae Daciae*, care, după F. Vittinghoff (ActaMN, VI, 1969, p. 139 nota 48) „gehört mit Sicherheit in die späte Zeit des Municipium, da nur in römischen oder latinischen Städten Auguren und Pontifices belegt sind".

După D. Tudor, denumirea de Malva ar fi fost folosită numai în inscripţii externe, pentru a evita confuzia cu alte oraşe purtînd denumirea de Romula. În realitate, Malva este atestată de cel mult trei inscripţii (prezentate de noi, nr. 1—3), iar Romula numără cel puţin tot atitea

După unii istorici, Dacia Malvensis ar fi cuprins, în afară de Oltenia (în întregime), și Banatul [53]. Această părere este însă infirmată de diploma militară de la Drobeta din anul 179 [54]; aceasta menționează 15 formațiuni auxiliare din armata Daciei Superioare, dintre care una staționa la Drobeta *(cohors III Campestris* [55]*)*, iar alte cîteva în Banat (cohortele : *III Delmatarum*, la Mehadia-*Praetorium* [56]; *VIII Raetorum*, la Teregova-*Ad Pannonios* [57]; *I Vindelicorum*, la Jupa-*Tibiscum* [58]; *V Gallorum*, la

atestări în inscripțiile externe (celebra inscripție de la Sevilla, citată mai sus, nota 34; un *laterculus* din Roma, conținînd între alte nume pe cel al unui [...]*nius Iulianus, Rom(ula) (centurio) coh(ortis) II praet(oriae) Ant(oninianae) p(iae) v(indicis)*, CIL, VI, 32538; inscripția de la Oescus dedicată lui T. Iulius Capito, CIL, III 753 = 7429 = ILS, 1465). Dealtfel, diploma din anul 230 (CIL, XVI, 144) face precizarea că Malva se afla în Dacia *(colonia Malvense ex Dacia)*, încît confuzia ar fi fost evitată și dacă se folosea denumirea de Romula. Ne putem iarăși întreba, de ce — dacă totuși Romula era aceeași cu Malva — provincia Dacia Inferior nu s-a numit după reorganizarea din 169 *Dacia Romulensis*?

[53] F. Vittinghoff, ActaMN, 6, 1969, p. 147: „Romula lag in der Dacia Malvensis, deren territorialer Grundbestand Oltenien und offenbar auch beträchtliche Gebiete des heutigen Banat umfaßte. Da die Erweiterung der Provinz sofort auch die Frage nach dem neuen Namen stellte, konnte es vielleicht sinnvoll erscheinen, die Provinz nach dem Verwaltungssitz zu benennen. Obwohl man nicht widerlegen kann, daß für die neue Provinz auch ein neues Zentrum gewählt und dafür eine Stadt im westlichen oder mittleren Banat ausgesucht worden sein könnte, so halte ich es doch auch für erwägenswert, an die uns noch unbekannte Hauptstadt der bisherigen Dacia Inferior zu denken, die dann Malva o.ä. geheißen hätte". Vezi încă N. Gostar, în „Cronica" (Iași), 1969, nr. 3, p. 10; H. Wolff, ActaMN, 12, 1975, p. 149—150.

[54] I. Piso — D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 263—295; RMD (1985), 123.

[55] Prin anii 103—106, cohors III Campestris aparținea armatei Moesiei Superioare (CIL, XVI, 54). Diploma militară din 17 februarie 110 o arată în Dacia sub numele de *III Campestris c.R.* (CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2). Un tribun al ei este cunoscut dintr-o inscripție de la Napoca (?), nedatabilă (AnnÉp, 1934, 14; lectura revizuită de M. P. Speidel, Apulum, 15, 1977, p. 631—633). Alte urme epigrafice lasă la Drobeta: o cărămidă ștampilată (N. Gudea, în *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapesta, 1977, p. 236, fig. 6/7; idem, Drobeta, 4, 1978, p. 103, nr. 7), precum și două inscripții funerare: una a unui militar în termen (CIL, III, 14216[6] = IDR, II, 45), cealaltă a unei femei, soția centurionului P. Aelius Papirianus (CIL, III, 14216[10] = IDR, II, 44; *nomen*-ul și *praenomen*-ul ofițerului arată că a primit cetățenia de la Hadrian, deci inscripția datează cel mai devreme către jumătatea secolului al II-lea). Unitatea nu este menționată în diplomele militare ale Daciei Superioare din anii 144 (CIL, XVI, 90 = IDR, I, 14), 157 (CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15) și 158 (CIL, XVI, 108 = IDR, I, 16) ceea ce ar însemna că, cel puțin pe timpul domniei lui Antoninus Pius, unitatea nu mai aparținea armatei acestei provincii. Într-adevăr, ea apare menționată iarăși între trupele Moesiei Superioare în două diplome militare din anii 160 (CIL, XVI, 111) și 161 (RMD, 55). Apoi, în 179, aflăm că se afla în Dacia Superior; unitatea a staționat în acest timp *sigur* la Drobeta, căci titularul diplomei din acest an, descoperită chiar în această localitate, era un veteran al cohortei III Campestris. Vezi I. Piso — D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 288—289, cu toată bibliografia problemei: autorii citați împărtășesc părerea că pe timpul lui Antoninus Pius, castrul și unitatea de garnizoană de la Drobeta s-ar fi aflat sub autoritatea guvernatorului Moesiei Superioare. Vezi și nota 59.

[56] Cohors III Delmatarum este acum (anul 179) atestată pentru prima dată în Dacia Superior. I. Piso și D. Benea *(loc. cit.*, p. 280) cred că această unitate a venit în Dacia abia pe timpul războaielor marcomanice. La Mehadia, unitatea lasă o serie de inscripții (IDR, III/1, 76-77 din secolul al III-lea, 81 și 87 nedatabile) și ștampile (IDR, III/1, 99—100).

[57] Cohors VIII Raetor(um) c.R. apare între trupele provinciei Dacia în anul 110 (CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3) și posibil în 144 (CIL, XVI, 90 = IDR, 14) și 157 (CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15) in Dacia Superior. În 129 se afla la Inlăceni (AnnÉp, 1960, 375; vezi N. Gudea, ActaMP, 4, 1979, p. 170—171). Ulterior, probabil cu ocazia războaielor marcomanice, a fost mutată în Banat; lasă ștampile la Teregova (IDR, III/1, 114) și eventual Mehadia (IDR, III/1, p. 120) (locul ei la Inlăceni a fost luat de cohors IIII Hispanorum; I. Piso — D. Benea, *loc. cit.*, p. 291—292).

[58] Cohors I Vindelicor(um) ∞ c.R.p.f. mai apare în diploma din 2 iunie 110 (CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3) printre trupele provinciei Dacia, apoi în diplomele din anii 144 (CIL, XVI, 90 = IDR, I, 14) și 157 (CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15) ale Daciei Superioare. La început, unitatea a staționat se pare la Arcidava (AnnÉp, 1935, 109 = IDR, III/1, 110). Ulterior, a fost mutată la Tibiscum, căci titularul diplomei de prin anul 157 (CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15) era

Pojejena de Sus[59]. Rezultă că Dacia Superior (Apulensis) se întindea pînă la Dunăre, cuprinzînd, în afară de cea mai mare parte a Transilvaniei, și Banatul și vestul Olteniei ; așadar, vestul Banatului nu avea cum să aparțină Daciei Malvensis.

Cadrul geografic în care poate fi căutată Malva se poate restrînge și mai mult. Se exclud de la început vestul Munteniei, sud-estul Transilvaniei, precum și zona de dealuri a Olteniei — teritorii care nu au cunoscut procesul de urbanizare. Pe de altă parte, s-a remarcat că Malva nu este menționată nici de Ptolemeu, nici în Tabula Peutingeriana. Dacă omisiunea din opera geografului alexandrin din prima jumătate a secolului al II-lea este explicabilă[60], lipsa din opera cartografică menționată în continuare ar părea cel puțin curioasă[61]. În realitate, Tabula omite zone întregi din Dacia : cursul inferior al Mureșului, cu importantul castru și așezarea civilă de la Micia, precum și Ampelum și Alburnus Maior ; estul și sud-estul Transilvaniei ; sudul Olteniei, cu importanta așezare de la Sucidava — centrul unui *territorium*[62]. De fapt, din Oltenia sînt menționate doar localitățile aflate pe drumul Drobeta-Romula, apoi castrele de pe Olt în sus. Cum vestul Olteniei (cel puțin linia Drobeta-Bumbești) aparținea Daciei Superioare (Apulensis)[63], rămîne a căuta enigmatica Malva în sudul Olteniei. Cele mai multe șanse le-ar avea întinsa așezare romană de pe teritoriul localității actuale Cioroiu Nou (jud. Dolj)[64], unde

ex pedite al acestei cohorte; aici este atestată printr-o serie de inscripții (I. Piso — D. Benea, *loc. cit.*, p. 286—287 ; D. Benea, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985, p. 47—58).

[59] În anul 110, cohors V Gallor(um) făcea parte din armata provinciei Dacia (CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3). Două diplome militare din anii 160 (CIL, XVI, 111) și 161 (RMD, 55) arată că acum unitatea făcea parte din armata Moesiei Superioare; unii istorici sînt de părere că pe timpul lui Antoninus Pius, castrul și garnizoana de la Pojejena de Sus s-ar fi aflat sub autoritatea guvernatorului Moesiei Superioare (ca și cel de la Drobeta ; vezi nota 55). Această opinie este menită a explica și revenirea trupei la nord de Dunăre, unde o întîlnim în 179 sub ordinele legatului Daciei Superioare. Mai degrabă, însă, este vorba de transferul celor două unități din Moesia Superior în Dacia cu ocazia războaielor din timpul lui Marcus Aurelius (vezi M. M. Roxan, RMD, 123, nota 7) ; în acest caz, urmele epigrafice de la Pojejena de Sus datează *post* 161 (IDR, III/1, 10, 11, 23 ; despre castrul de aici : N. Gudea, I. Uzum, Banatica, 2, 1973, p. 85—96 ; N. Gudea — O. Bozu, Banatica, 6, 1979, p. 181—184). Cu aceasta concordă și datarea *spre sfîrșitul secolului al II-lea* a carierei lui Q. Petronius Novatus (H. Devijver, PME, P—26 ; H.-G. Pflaum, *Carrières. Supplément*, nr. 208 A), care își îndeplinește prima comandă în cadrul milițiilor ecvestre în calitate de prefect al cohortei V Gallorum, la Pojejena (AnnÉp, 1931, 125 = 1972, 490 = IDR, III/1 11 și J. Marcillet-Jaubert, Bulletin d'archéologie algérienne, I, 1962—1963, p. 167—170 = AnnÉp, 1967, 644 ; ambele lecturi revizuite de I. I. Russu, SCIV, 21, 1970, 1, p. 155—163).

[60] Vezi M. Fluss, RE, XIV (1930), col. 927 : „In der Tatsache, daß M(alva) bei Ptolemaios nicht erwähnt wird sicht Jung 151 mit recht einen Beweis dafür, daß die Siedlung erst während der römischen Herrschaft an Bedeutung gewonnen hat".

[61] Vezi *Tabula Peutingeriana*, Graz, 1967 ; vezi și extrasele din *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1954, p. 737 și urm.

[62] IDR, II, 190.

[63] C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 417 ; cf. I. Piso — D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 290—291.

[64] Opoziția lui C. Daicoviciu și D. Tudor la localizarea propusă de C.S. Nicolaescu-Plopșor (v. notele 32—33) era justificată de autorii citați, între altele, prin faptul că relieful de la Cioroiul Nou (plină cîmpie) nu concordă cu explicația etimologică a toponimului Malva („mal" ; vezi RE, XIV, col. 927 ; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*², 1967, p. 110, 182). Plopșor (*loc. cit.*, p. 204) justifica astfel acest toponim : „La numai cîțiva kilometri de Cioroiu Nou, așezat din punct de vedere geomorfologic pe terasa Băilești a cărei altitudine variază între 27 și 35 m, se ridică terasa Perișoru, cu o altitudine care variază între 70—100 m. Această

C. S. Nicolaescu-Plopşor a avut norocul să descopere şi să publice dedicaţia adresată lui Hercule pentru sănătatea locuitorilor din Malva *([pro sal(ute) Mal]vensium)* [65].

COLONIA MALVENSIS

RÉSUMÉ

La mention épigraphique la plus sûre de cette énigmatique ville est le diplôme militaire de Rome du 7 janvier 230 d'un ancien *eques singularis*. originaire *(ex) colonia Malvese ex Daciae* (CIL, XVI, 144 = ILS, 2 009). De même, un *laterculus* de Rome fait mention d'un prétorien *d(omo) Malue[se]* (CIL, VI, 32 563 = 2 388); mais, dans ce cas, à l'avis de quelques savants, il s'agirait éventuellement de *municipium Malvesatium* de Dalmatie. Une troisième source semble être une inscription de Smederevo (Mésie Supérieure) (CIL, III, 6 309 = 8 129), qui (selon H. Wolff, ActaMN, 12, 1975, p. 139 sqq.) fait mention dans la ligne 9 d'un *IIvir col(oniae) Mal(vensis)*.

D'autre part, il faut éliminer catégoriquement, de la série des preuves pertinentes concernant l'attestation et la localisation de cette colonie, l'inscription de Denta (CIL, III, 1 555 = 12 594 = IDR, III/1, 109) — dont la 5e ligne fait mention presque sûrement d'un *d(ecurio) c(oloniae) M(ursae)* (cf. note 26).

En échange, quelques autres inscriptions permettent d'esquisser le cadre géographique de la province de Dacia Malvensis. La plus importante reste l'inscription déjà célèbre de Séville, qui nous présente la carrière de Sextus Julius Possessor, *praef(ectus) cohortis III Gallorum, praepositus numeri Syrorum sagittariorum, item alae primae Hispanor(um)* (dont les sièges étaient sur l'Olt), *curator civitatis Romulensium Malvensium* etc. (CIL, II, 1 180 = ILS, 1 045 = = AnnÉp, 1965, 237). Une autre inscription, mise au jour à Césarée de Maurétanie (CIL, VIII, 9 381 = 20 945 = ILS, 2 763), fait mention d'un *tribunus n(umeri) Syrorum M(a)lvensium* (cf. M. P. Speidel, Dacia, N.S., 17, 1973, p. 169 sqq.); il s'agit d'une troupe auxiliaire dont le siège était à Romula. De plus, à Thessalonique, deux frères, tous deux officiers de la *coh(ors) I F. m(illiaria) Brittonum Malvensis*, honorèrent par une dédicace leur père: *Aurel(ium) Cassianum, v(irum) e(gregium), praesidem prov(inciae) Daciae Malvensis* (CIL, III, 13 704 = = ILS, 9 009 = IG, X, 2/1, 147; cf. I. I. Russu, AIIA-Cluj-Napoca, 17, 1974, p. 41—45); or, l'unité militaire mentionnée plus haut tenait son camp à Stolniceni (Buridava), toujours sur

terasă, avînd imediat în spate *Podişul Getic* cu înălţimi atingînd 150 m, domină terasa Ilileştiului. Aşezarea de la Cioroiu Nou aflîndu-se la o altitudine de cca 60 m avea spre nord pragul sau fruntea terasei Perişoru şi culmile Podişului Getic în care o domină de la Caraula pe linia Rudari, Giubega, Perişoru pînă în dealul Robului la Radovan" (vezi şi P. Coteţ, *Câmpia Olteniei*, Bucureşti, 1957, p. 99 şi urm.). ,,Acesta este, cred eu, malul de la care şi-ar fi putut lua numele Malva", conchidea Plopşor. De fapt, chiar fortificaţia centrală (cu val de pămînt) se afla pe o terasă (înaltă de circa 3 m) înconjurată pe trei părţi de mlaştini — care ar justifica, ca singură, asemenea toponim (vezi D. Tudor, OR[4], p. 210). Numele aşezării poate proveni şi de la pîrîul Eruga ce izvorăşte de la Oprişor şi curge o vreme pe sub malurile evocate de Plopşor; un hidronim *Malus* este presupus şi pe malul drept al Dunării, mai sus de Bononia (Vidin), unde Tabula Peutingeriana consemnează toponimul Ad Malum *(Tabula Peutingeriana*, Graz, 1976, segm. VI 4; vezi K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, p. 502; RE XIV, col. 928). Dealtfel, toponimul Malva are legătură etimologică şi cu *municipium Malvesatium* din Dalmatia; cf. Fanoula Papazoglou, Živa antika, 7, 1959, p. 122, nota 25: ,,Un rapport direct entre cette province [Dacia Malvensis, n.n.] et notre municipe n'est pas exclu. Des colonistes du district d'Užice et Požega venant s'installer, pareillement aux mineurs pirustes, dans la Dacie, avaient pu transporter dans la nouvelle patrie le nom *Malva*".

[65] Despre această întinsă aşezare romană, vezi: D.Tudor, Materiale, 8, 1962, p. 547—553; idem şi colaboratorii, Apulum, 6, 1967, p. 593—604; idem, OR[4], p. 208—214; pentru localizarea pe hartă, TIR, L—34, p. 47. Faptul că o inscripţie descoperită la Cioroiu Nou menţionează o *statio* (AnnÉp, 1959, 330 = IDR, II, 141; cf. C. C. Petolescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 285—287, nr. 2) nu se opune identificării propuse de C. S. Nicolaescu-Plopşor, deoarece această statio are caracter militar, nu vamal (vezi în această privinţă observaţiile lui C. Daicoviciu, ActaMN, 6, 1969, p. 543).

l'Olt. Il résulte de ces trois inscriptions que l'attribut *Malvensis* fait référence à la dénomination de la province de Dacia Malvensis (qui s'identifiait du point de vue territorial avec l'ancienne province de Dacia Inferior : l'est de l'Olténie, l'ouest de la Valachie et le sud-est de la Transylvanie). Mais la *colonia Malvensis* n'était pas identique avec la ville de Romula (voir F. Vittinghoff, ActaMN, 6, 1969, p. 147).

Par malheur, Malva n'est pas consignée ni par Ptolémée, ni par la *Tabula Peutingeriana*. En réalité, cette source cartographique fait mention, pour l'Olténie, seulement de la route Drobeta-Romula et de la ligne des camps situés sur l'Olt en amont de Romula (il manque, par exemple, Sucidava et les camps en aval de Romula). À notre avis, il faut localiser l'énigmatique *colonia Malvensis* dans la zone de plaine de l'Olténie : on peut prendre en considération l'important établissement romain de Cioroiu Nou (dép. de Dolj), d'où C.S. Nicolaescu-Plopșor faisait publique il y a plus de deux décennies un relief votif avec l'inscription suivante (Revista Muzeelor, II, 1965, 3, p. 203—207 = IDR, II, 142) : *M. Opellius Maximus/[dec(urio) Mo]ntanensium, Herculi,/[pro sal(ute) Mal?]vensium ex voto posuit* (voir aussi C. Daicoviciu, ActaMN, 2, 1965, p. 654—655 ; D. Tudor, Latomus, 25, 1966, 4, p. 847).

NOI DESCOPERIRI ÎN CETATEA GETO-DACICĂ DE LA BUNEȘTI (JUD. VASLUI)

de VIOLETA VETURIA BAZARCIUC

Primele cinci campanii de cercetări arheologice de la Bunești (1978—1982) au dat la iveală un bogat și valoros material arheologic, constînd în ceramică, unelte și arme din fier, obiecte de podoabă din bronz, argint și aur, monede, ceramică de import grecească etc. Mai multe din aceste materiale au făcut obiectul unor comunicări și articole în anii precedenți [1].

În publicația de față ne propunem să discutăm doar cîteva din descoperirile deosebite făcute în campania anului 1982, în locuința L_{32}.

Locuința a apărut în colțul de NV al secțiunii S_{36}, avînd fundul adîncit pînă la —0,80 m. Dimensiunile locuinței, judecînd după urmele chirpicilor, cît și după dispunerea materialului arheologic, sînt de 8×7 m (fig. 1).

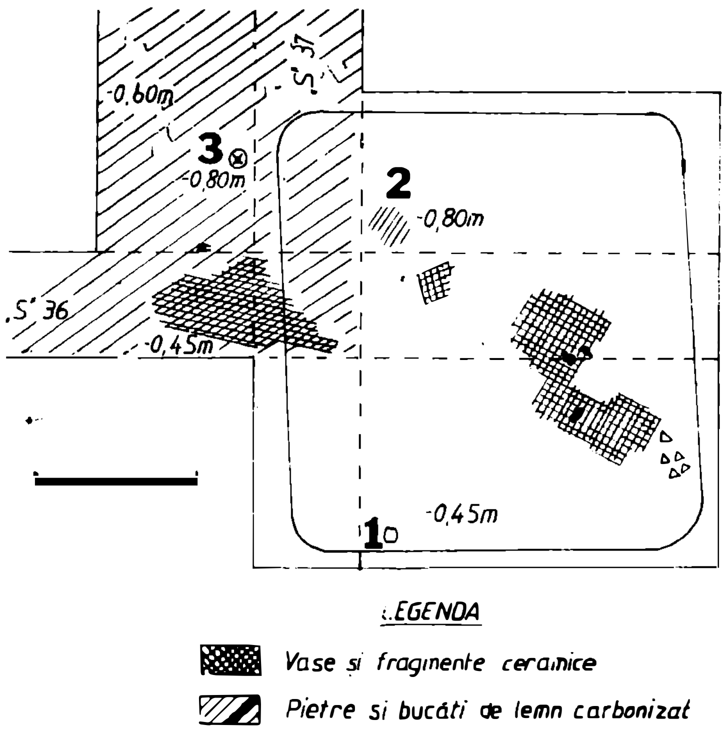

Fig. 1. Bunești, jud. Vaslui. Planul locuinței 32 (1 depozit de obiecte din lut, 2 depozit de unelte din fier, 3 tezaur de podoabe).

[1] V. V. Bazarciuc, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 563—570 și SCIVA, 34, 1983, 3, p. 249—273.

SCIVA, tomul 38, nr. 1, București, ianuarie—martie 1987, p. 33—39

Din această locuinţă ne reţine atenţia descoperirea celor trei depozite pe care le vom prezenta în continuare :

I. DEPOZIT DE CULT (fig. 2)

La adîncimea de $-0{,}45$ m, în L_{32} a apărut un vas de dimensiuni mici (h = 9,7 cm ; Muzeul Huşi, inv. 6278, fig. 2/1), în formă de clopot, lucrat cu mîna, din pastă de culoare brun-roşcată. Drept decor sînt folo-

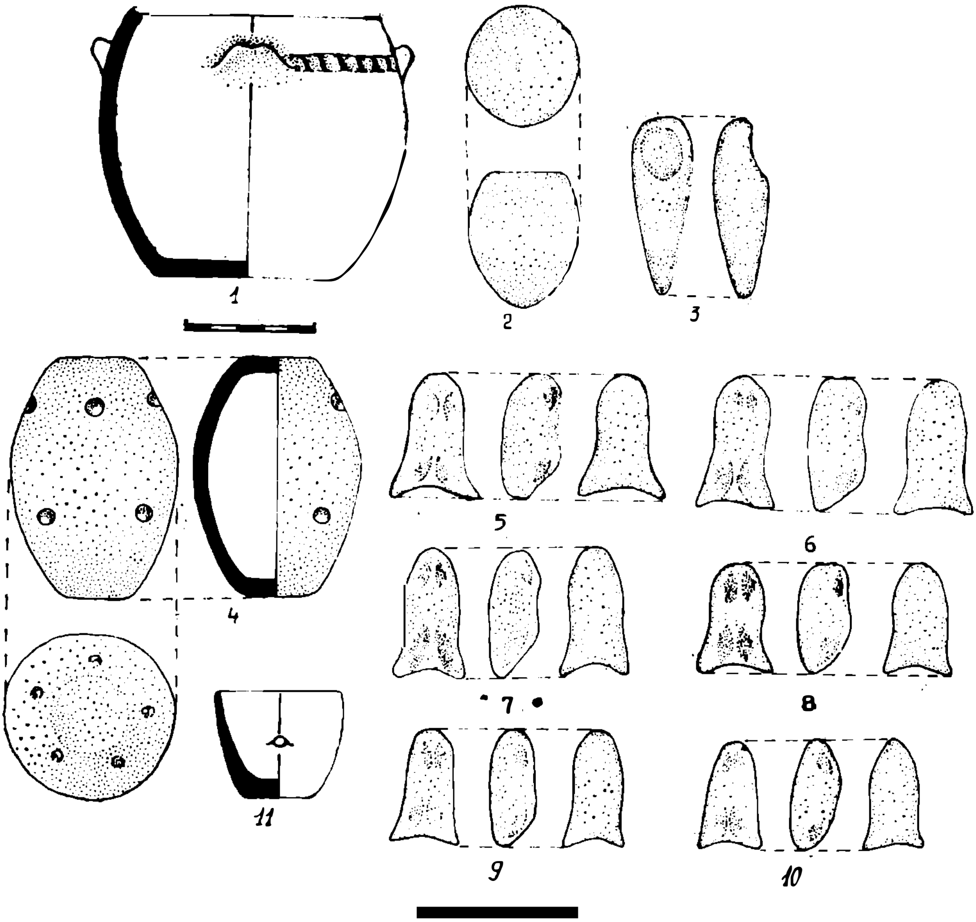

Fig. 2. Buneşti, jud. Vaslui — locuinţa 32. Depozitul de obiecte din lut.

site patru proeminenţe plate, cu adîncitură pe mijloc, între care este dispus un brîu crestat, foarte îngrijit lucrat. Din vas s-au recuperat următoarele piese din lut : şase idoli antropomorfi de „tip Poiana" (Muzeul Huşi, inv. 6283—6288, fig. 2/5—10), o sunătoare (Muzeul Huşi, inv. 6279, fig. 2/4), un vas miniatură (Muzeul Huşi, inv. 6281, fig. 2/11), şi alte două piese conice masive (Muzeul Huşi, inv. 6280, 6282, fig. 2/2—3).

Piese de cult au apărut şi în multe alte staţiuni geto-dace cercetate pe teritoriul ţării noastre [2], dar un vas cu un conţinut asemănător, datat

[2] S. Sanie, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 174—195.

în sec. I î.e.n., este cunoscut doar în marea stațiune de la Poiana[3], îngroparea lui fiind legată de anumite practici magico-religioase existente în lumea dacică.

II. DEPOZITUL DE UNELTE DIN FIER NR. 3 (fig. 3—4)

În aceeași locuință, la adîncimea de —0,80 m, a fost depus un grup de unelte, legate de o parte și de alta cu două piese circulare din fier, prevăzute cu cîte un nit.

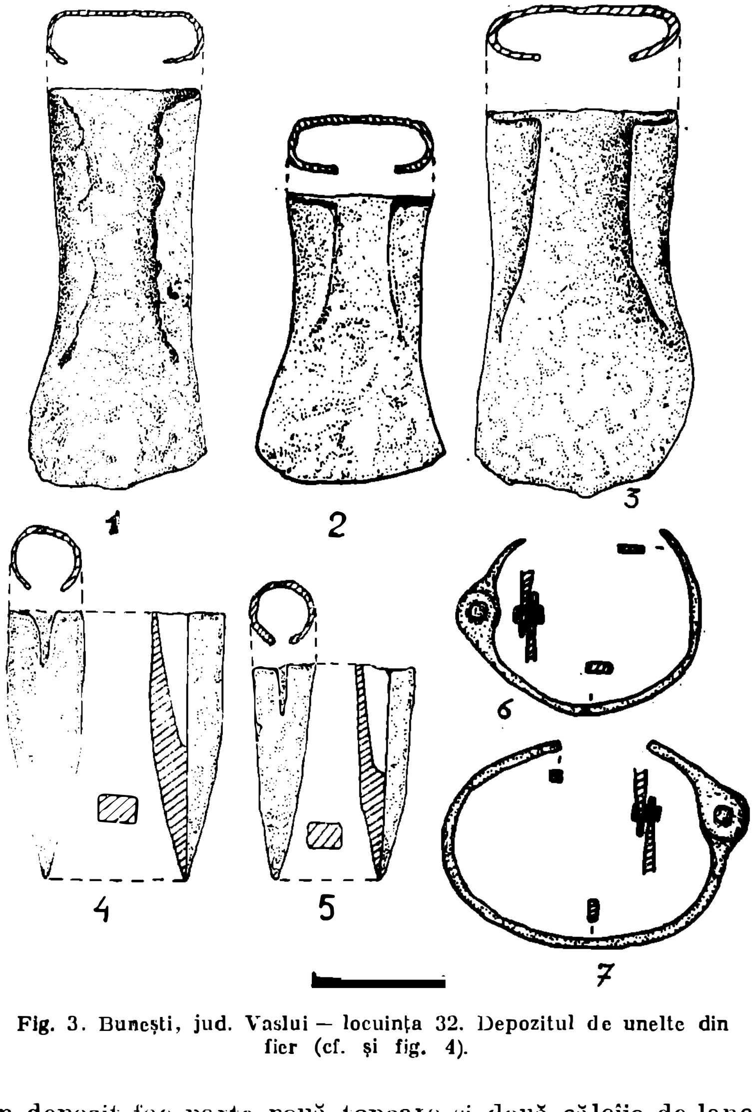

Fig. 3. Buncești, jud. Vaslui — locuința 32. Depozitul de unelte din fier (cf. și fig. 4).

Din depozit fac parte nouă topoare și două călcîie de lance, toate din fier.

[3] C. M. Tătulea, D. Vicoveanu, CercetIst, Iași, 3, 1973, p. 140.

1. Topor cu dulie deschisă (săpăligă ?, l = 15,1 cm ; fig. 3/1, Muzeul Huși, inv. 6480).

2. Topor cu dulie deschisă (săpăligă ?, l = 10,8 cm ; fig. 3/2, Muzeul Huși, inv. 5790).

3. Topor cu dulie deschisă (săpăligă ? l = 14,6 cm ; fig. 3/3, Muzeul Huși, inv. 6481).

4. Topor du dulie închisă (l = 15 cm ; fig. 4/1, Muzeul Huși, inv. 6479).

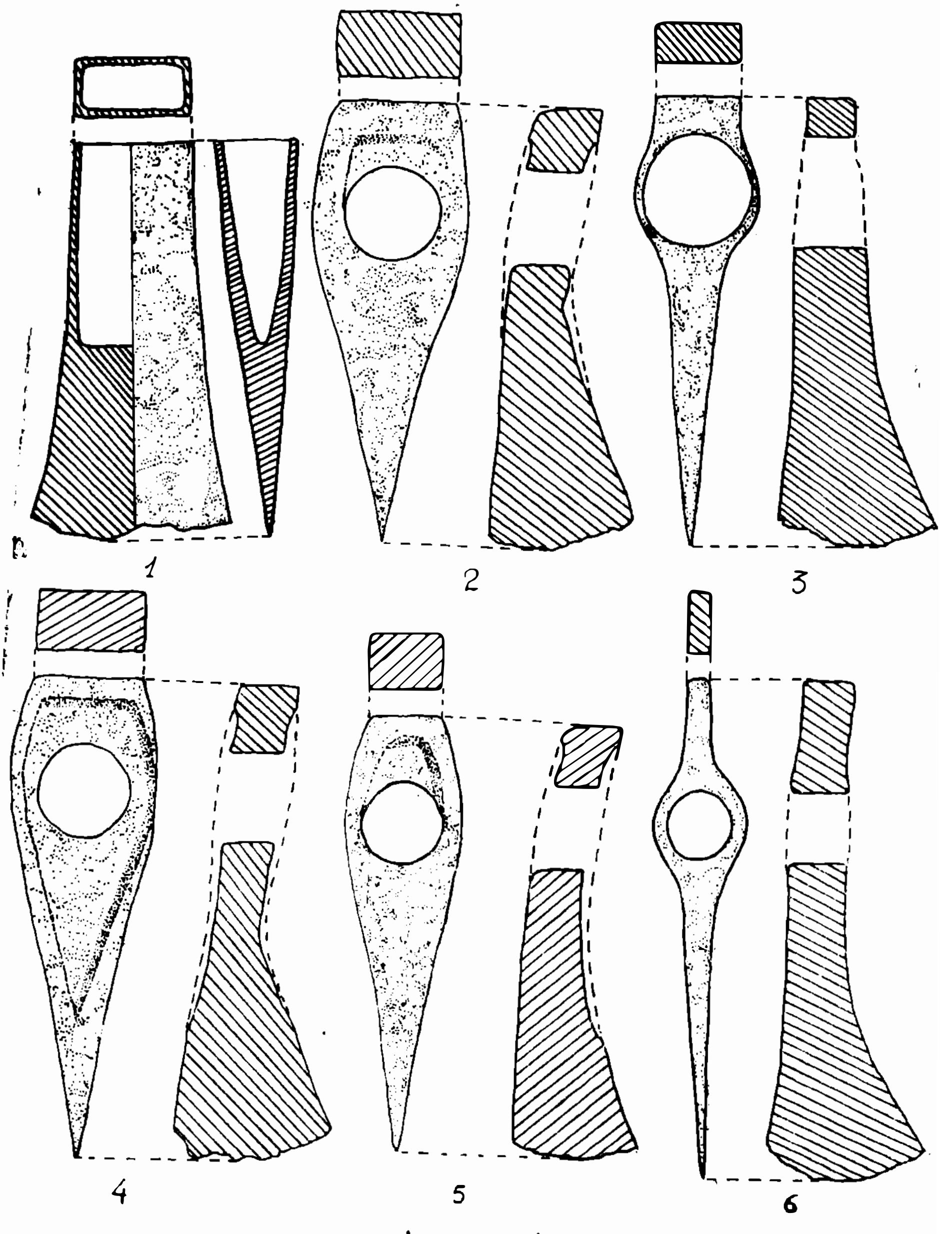

Fig. 4. Buncești, jud. Vaslui — locuința 32. Depozitul de unelte din fier (cf. și fig. 3).

5. Topor cu gaură de înmănușare transversală (l = 16,7 cm; fig. 4/2, Muzeul Huși, inv. 6478).

6. Topor cu gaură de înmănușare transversală (l = 16,1 cm; fig. 4/3, Muzeul Huși, inv. 6475).

7. Topor cu gaură de înmănușare transversală (l = 18,2 cm; fig. 4/4, Muzeul Huși, inv. 6476).

8. Topor cu gaură de înmănușare transversală (l = 16,6 cm; fig. 4/5, Muzeul Huși, inv. 6477).

9. Topor cu gaură de înmănușare transversală (l = 18,1 cm; fig. 4/6, Muzeul Huși, inv. 6474).

10. Călcîi de lance (l = 10,1 cm; fig. 3/4, Muzeul Huși, inv. 6482).

11. Călcîi de lance (l = 8,2 cm; fig. 3/5, Muzeul Huși, inv. 5791).

12. Piesă circulară din fier (d = 7,2 cm; fig. 3/6, Muzeul Huși, inv. 6483).

13. Piesă circulară din fier (d = 9,2 cm; fig. 3/7, Muzeul Huși, inv. 6484).

III. TEZAURUL DE PODOABE NR. 2 (fig. 5–6)

În colțul de vest al locuinței 32, la —0,80 m, în prelungirea secțiunii 37, a apărut o cană lucrată cu mîna, în care a fost descoperit cel de-al doilea tezaur de podoabe de la Bunești. Întreg conținutul tezaurului a fost protejat de un topor cu dulie deschisă, ce se afla depus în cană.

1. Topor cu dulie deschisă (săpăligă?, l = 10 cm), într-o stare de conservare foarte proastă (fig. 5/2, Muzeul Huși, inv. 6461).

2. Colier compus din 70 ramuri de corali de culoare roșiatică, cu lungimi cuprinse între 2 și 3 cm (fig. 6/5, Muzeul Huși, inv. 6373—6443).

3. Colier format din 75 mărgele (fig. 6/4), dintre care 71 sînt din chihlimbar (fig. 5/7—10, Muzeul Huși, inv. 6297—6368), trei din pastă verzuie, decorate cu ochi, și o alta din pastă de sticlă de culoare galbenă.

4. Brățară din sîrmă de argint în secțiune rotundă (grosimea = 0,4 cm, d = 7, 9 cm); are două spire, iar capetele sînt terminate cu protome de animale (greutatea = 49 g; Muzeul Huși, inv. 4784, fig. 5/3 și 6/3).

5. Brățară similară din sîrmă de argint (grosimea = 0,4 cm, d = 8,4 cm): are două spire și capetele sînt terminate cu protome de animale (greutatea = 46,70 g; Muzeul Huși, inv. 4783, fig. 5/4 și 6/2).

6. Perlă din foiță de aur, de formă bitronconică (h = 1 cm, d = 0,8 cm), goală în interior, cu extremitățile evazate spre exterior (greutatea = 0,30 g; Muzeul Huși, inv. 4785, fig. 5/5—6 și 6/6).

7. Perlă din foiță de aur, similară cu exemplarul descris mai sus (greutatea = 0,30 g; Muzeul Huși, inv. 4687, fig. 5/5—6 și 6/6).

8. Piesă circulară din bronz (d = 1,3 cm, grosimea = 0,25 cm), avînd pe ambele suprafețe trei cercuri în relief (Muzeul Huși, inv. 4787, fig. 6/8).

9. Două cochilii de Kauri (Muzeul Huși, inv. 4788, fig. 6/7).

10. Cană cu o toartă ușor supraînălțată, din pastă de culoare brun roșcată, lucrată cu mîna (h = 17 cm, fig. 5/1 și 6/1).

★

Așa cum subliniam mai sus, vasul cu depozitul de cult, prin însuși conținutul său, se leagă de existența unor practici magico-religioase în lumea dacică. Idolii din depozit sînt de „tip Poiana” și se pot încadra,

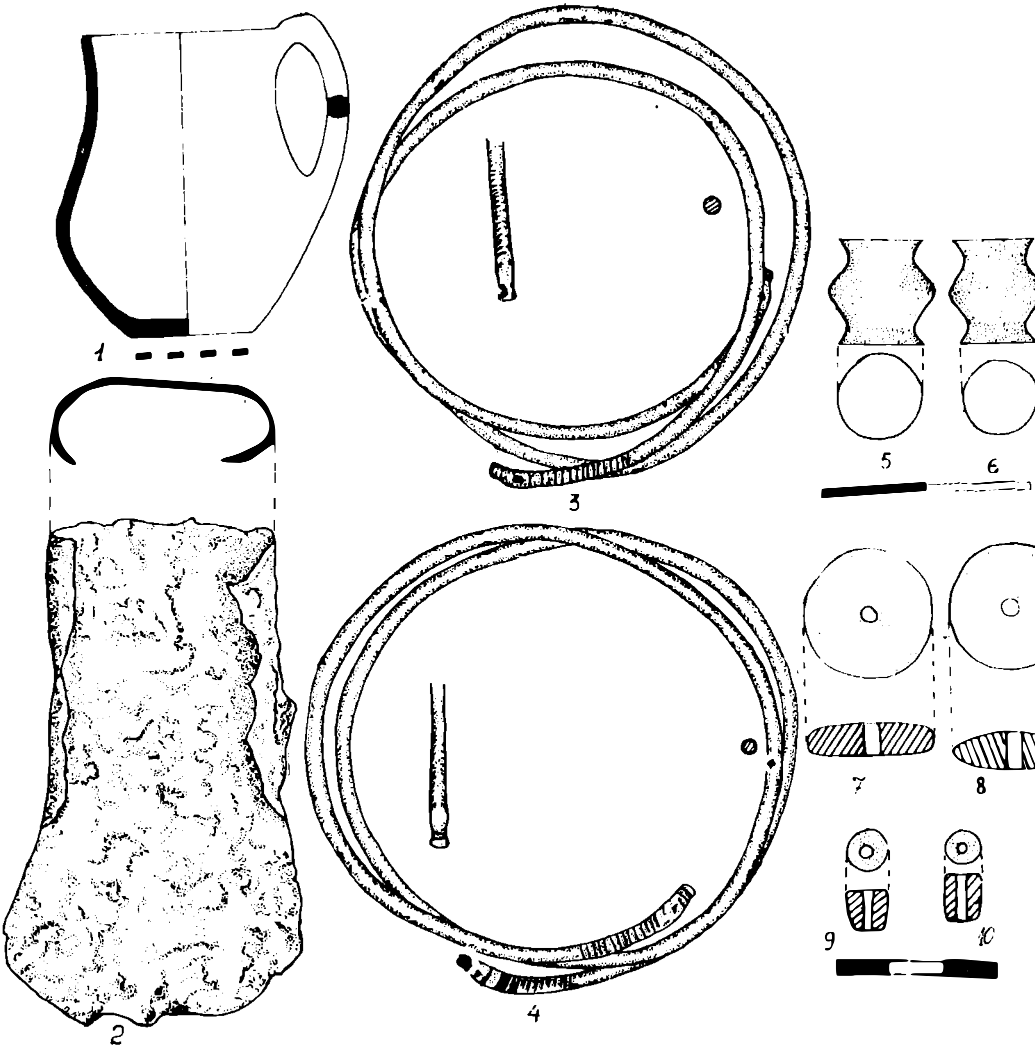

Fig. 5. Bunești, jud. Vaslui—locuința 32. Tezaurul de podoabe (1 lut, 2 fier, 3— 4 argint, 5—6 aur 7—10 chihlimbar ; cf. și fig. 6).

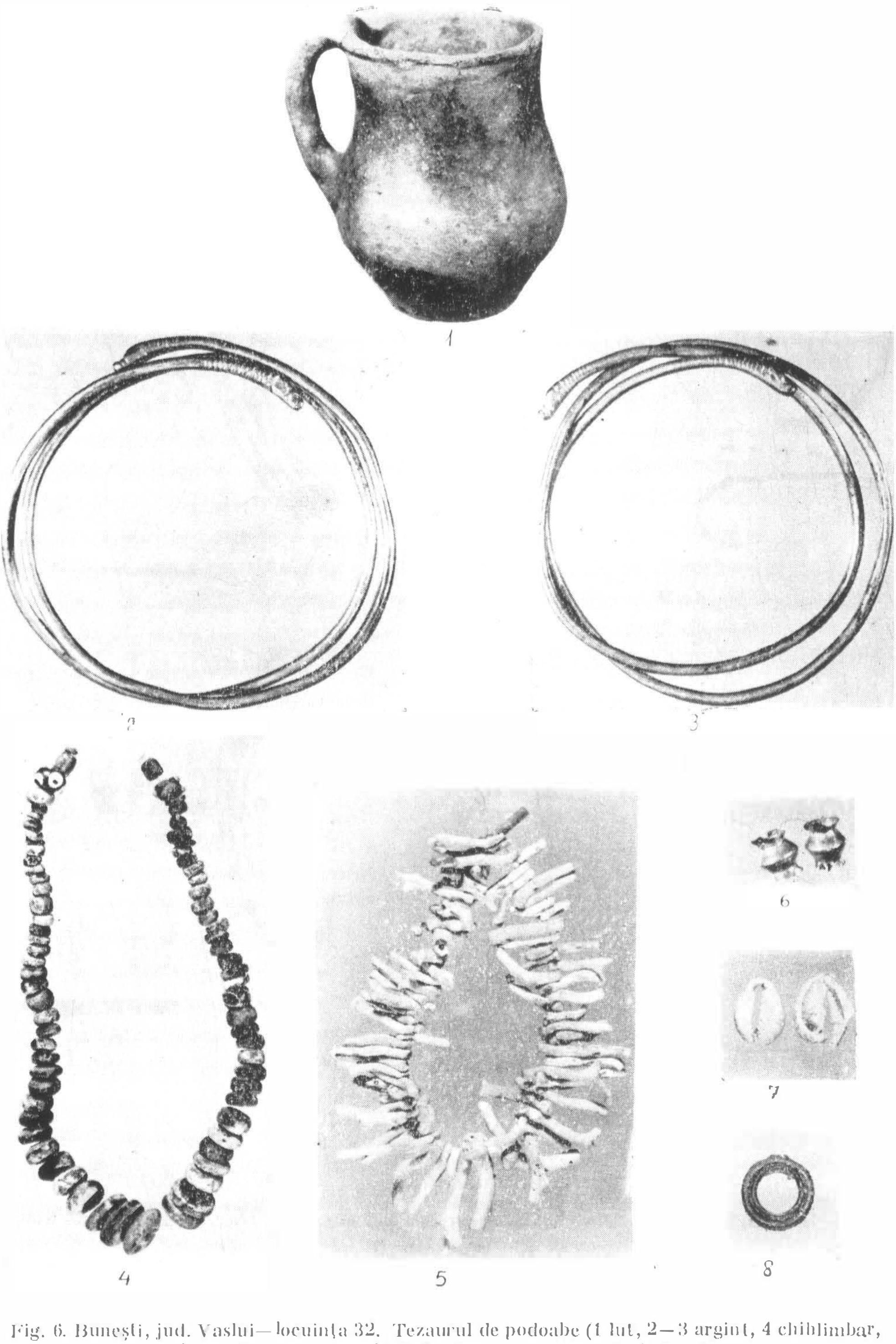

Fig. 6. Bunești, jud. Vaslui—locuința 32. Tezaurul de podoabe (1 lut, 2—3 argint, 4 chihlimbar, 5 corali, 6 aur, 7 cochilii de Kauri, 8 bronz; cf. și fig. 5).

după tipologia lui S. Sanie, în tipul III, varianta IIIa[4]. Obiectele de fier din depozitul nr. 3 își găsesc analogii în descoperirile anterioare din cetatea de la Bunești[5]. Este binecunoscut faptul că pe teritoriul Moldovei prin descoperiri întîmplătoare și cercetări mai vechi au fost scoase la iveală mai multe depozite de unelte din fier[6]. Ținîndu-se cont de compoziția acestor depozite, cît și de condițiile descoperirii lor, s-a emis ipoteza că îngroparea lor ar avea un caracter votiv. Conținutul celui de-al treilea depozit de la Bunești și dispunerea ordonată a pieselor arată că îngroparea sa a putut avea același caracter.

O apariție deosebită la Bunești în cadrul descoperirilor din 1982 este colierul de corali. Pînă la această dată nu se cunosc asemenea piese în alte stațiuni din aceeași vreme de pe teritoriul țării noastre. Prezența coralilor poate fi explicată prin intensificarea schimburilor comerciale între autohtoni și negustorii greci, dovadă fiind prezența unei cantități considerabile de produse grecești în această cetate. Despre colierul de mărgele din chihlimbar putem consemna faptul că se cunosc cîteva exemplare de mărgele similare pe teritoriul țării noastre, atît pentru perioada în care se datează nivelul geto-dacic de la Bunești, cît și în mormintele scitice mai vechi din Transilvania și din nordul Mării Negre[7]. Pentru sec. II î.e.n. ele se întîlnesc în mormintele de la Orlea[8], cît și în cimitirul celtic de la Pișcolt[9]. Cele patru mărgele din pastă de sticlă din colier sînt descoperiri obișnuite în stațiunile geto-dace, inclusiv la Bunești[10].

Brățările din sîrmă de argint sînt specifice orfevrăriei din epoca de maximă înflorire a civilizației geto-dacice, dar apar și în perioada mai veche. În cetatea de la Bunești asemenea piese s-au descoperit atît în tezaure, cît și în nivelul de cultură și au fost datate pe baza contextului general în sec. IV—III î.e.n.

Mărgele din foiță de aur constituie o apariție deosebită. Un singur exemplar de formă asemănătoare a apărut în stațiunea de la Piscu Crăsani[11]. Perle din argint au mai fost descoperite în mormintul traco-getic de la Agighiol, datat către mijlocul sec. IV î.e.n.[12]. Două din aceste perle au o formă tronconică, similară cu a celor două perle din aur de la Bunești.

Piesa circulară din bronz a jucat probabil tot un rol ornamental, aparținînd unuia din cele două coliere. Nu cunoaștem analogii geto-dace pentru aceasta. Cochilii de Kauri se întîlnesc în mediul geto-dacic de pe teritoriul țării noastre, după cum o demonstrează descoperirile de la Enisala[13] și Zimnicea[14]. Desigur ele au făcut parte din coliere și au fost folosite drept obiecte de podoabă, dar în același timp ele ar fi putut juca și un rol magico-religios.

Pentru datarea acestor noi descoperiri vom lua în considerare încadrarea generală a nivelului de cultură existent, pe baza analogiilor

[4] S. Sanie, *op. cit.*, pl. 1/9.
[5] V. V. Bazarciuc, SCIVA, 34, 1983, 3, p. 256, fig.6.
[6] S. Teodor, în *Studia antiqua et archaeologica*, Iași, 1983, 94—100.
[7] V. Vasiliev, Apulum, 10, 1972, p. 19 urm. și pl. 10/6.
[8] E. Comșa, Apulum, 10, 1972, p. 65—77.
[9] I. Németi, *Cimitirul de la Pișcolt* (în manuscris).
[10] V. V. Bazarciuc, *op. cit.*, p. 269, fig. 21/1.
[11] V. Pârvan, *Getica*², București, 1982, p. 136, fig. 176.
[12] D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 49 și fig. 16.
[13] G. Simion, Traco-Dacica, 1, 1976, p. 156, fig. 8/5.
[14] A. D. Alexandrescu, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 52 și fig. 53/15—16.

pe care le are cu alte descoperiri geto-dace de pe teritoriul țării noastre, precum Zimnicea, Poiana, Enisala (sec. IV—III î.e.n.). Așa cum arătam mai sus, depozitul de unelte își găsește analogii în descoperirile mai vechi de la Bunești, iar piesele din conținutul tezaurului de podoabe se datează și ele, în linii mari, în perioada secolelor amintite. Descoperirile arheologice din 1982 de la Bunești, alături de celelalte materiale apărute în campaniile precedente, întregesc cunoașterea tuturor aspectelor vieții materiale și spirituale ale societății geto-dacice din Moldova. Prezența celui de-al doilea tezaur de podoabe implică existența unei aristocrații locale geto-dace, exemplificînd stratificarea socială existentă la acea dată în sînul societății autohtone și în același timp accelerarea schimburilor comerciale, ce au permis procurarea obiectelor de lux, unele aduse de la distanțe foarte mari.

NEUE FUNDE AUS DEM GETO-DAKISCHEN BURGWALL VON BUNEŞTI (JUD. VASLUI)

(ZUSAMMENFASSUNG)

In der mit einem mächtigen Erdwall befestigten Siedlung von Bunești (Anm. 1) wurde 1982 ein fundreiches Wohnobjekt (Haus 32 — Abb. 1) freigelegt. Dabei kammen, unter anderen, drei Depotfunde zutage:

1. Ein Depot von Tongegenständen (Abb. 2). In einem kleinen Topf befanden sich ein Miniaturgefäß, eine Klapper, 6 anthropomorphe Idole und zwei weitere kegelförmige Tongegenstände.
2. Ein Eisendepot (Abb.3—4), das aus 4 Tüllenbeilen, 5 Äxten, zwei Lanzenschuhen und zwei Scharnierringen besteht.
3. Ein Schmuckschatz (Abb. 5—6). In einer handgemachten Tonkanne wurden 70 Korallen, 71 Bernsteinperlen, 4 Perlen aus farbigem Glasfluß, zwei Goldperlen, zwei Kaurimuscheln, eine verzierte Bronzescheibe, zwei silberne Armspiralen mit Tierprotomen, sowie ein eisernes Tüllenbeil entdeckt.

Anhand von Vergleichsstücken aus Dakien sowie unter Berücksichtigung des reichen, teilweise schon publizierten Materials von Bunești (darunter zahlreiche thrakische und Latène B2-Fibeln) werden die hier behandelten Funde im 4.—3. Jh. v.u.Z. datiert.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

DESCOPERIRI DIN PERIOADA SECOLELOR III—V e.n. DE LA MICIA

de BOGDAN FILIPESCU

Articolul de față își propune să introducă în circuitul științific cîteva materiale arheologice specifice epocii romane tîrzii care au fost descoperite în ultimii ani în cadrul așezării antice Micia, aflată astăzi pe teritoriul comunei Vețel, județul Hunedoara.

Pînă în prezent Micia a fost cunoscută mai ales prin descoperirile legate de perioada secolelor II—III e.n. în rîndul cărora castrul de mari dimensiuni, termele și amfiteatrul au trezit un interes deosebit arheologilor, atrași atît de bogăția și varietatea antichităților găsite, cît și de monumentalitatea structurilor arhitectonice păstrate *in situ* [1]. În același timp Micia a dat la iveală și multe obiecte care aparțin etapelor ce au urmat retragerii aureliene, obiecte care se înșiruie pe parcursul mai multor secole pînă în zorii evului mediu. Între acestea trebuie amintite inelul, fabricat din arcul unei fibule de argint cu butoni în formă de ceapă, pe care se află inscripția *QUARTINE VIVAS* [2], fibula de bronz cu piciorul întors pe dedesubt datată în a doua jumătate a sec. III și în prima jumătate a celui următor [3], moneda de argint emisă în timpul lui Constantius al II-lea și cele trei monede de bronz de la Gratianus [4]. La aceste piese legate de perioada sec. III—IV se pot adăuga altele care aparțin sec. VI—VII printre care menționăm o monedă de aur din timpul lui Iustinian și o fibulă digitată dintr-un aliaj de argint cu plumb sau staniu, datată în sec. VII [5].

Reluarea în ultimii ani a cercetărilor de la Micia de către un colectiv format din specialiști de la Muzeul de Istorie al R. S. România și Muzeul județean Deva a dus la descoperirea de noi elemente ale civilizației din perioada sec. II—III, precum și a unora specifice epocii romane tîrzii, postaureliene [6]. În cadrul antichităților corespunzătoare acestei ultime perioade trebuie menționat un zid fără temelie, surprins în campania 1977, care micșorează o încăpere din ansamblul numit convențio-

[1] Istoricul cercetărilor în L. Marinescu și colab., CercetArh, 3, 1979, p. 105—126.
[2] M. Macrea, Dacia N. S., 2, 1958, p. 467—472.
[3] K. Horedt, Sargeția, 3, 1956, p. 101—116.
[4] C. Preda, SCIV, 26, 1975, 4, p. 484; K. Horedt, *op. cit.*, p. 101—116.
[5] K. Horedt, *op. cit.*, p. 105—108, fig. 3.
[6] L. Marinescu și colab., CercetArh, 1, 1975, p. 217—229; L. Marinescu și colab., CercetArh, 3, 1979, p. 105—126; L. Petculescu și colab., CercetArh, 4, 1981, p. 70—75; L. Petculescu și colab., CercetArh, 5, 1982, p. 73—76; L. Petculescu, CercetArh, 6, 1983, p. 45—50; L. Petculescu, CercetArh, 7, 1984, p. 117—120; L. Marinescu și colab., CercetArh, 7, 1984, p. 121—128; L. Petculescu, Muzeul Național, 5, 1981, p. 109—114; L. Petculescu și colab., CercetArh, 8, 1986, p. 59—62.

S C I V A, tomul 38, nr. 1, București, ianuarie—martie 1987, p. 40—51

nal Terme—II [7]. Acest zid lucrat fără mortar, dar lipit cu pămînt, pare să aparţină unei etape ulterioare dezafectării termelor, deci probabil epocii postaureliene, deşi nu există pînă în prezent nici o dovadă că el nu ar fi putut fi ridicat şi mai înainte. De asemenea în cursul săpăturilor din castru şi din terme au fost recoltate şi cîteva fragmente ceramice care

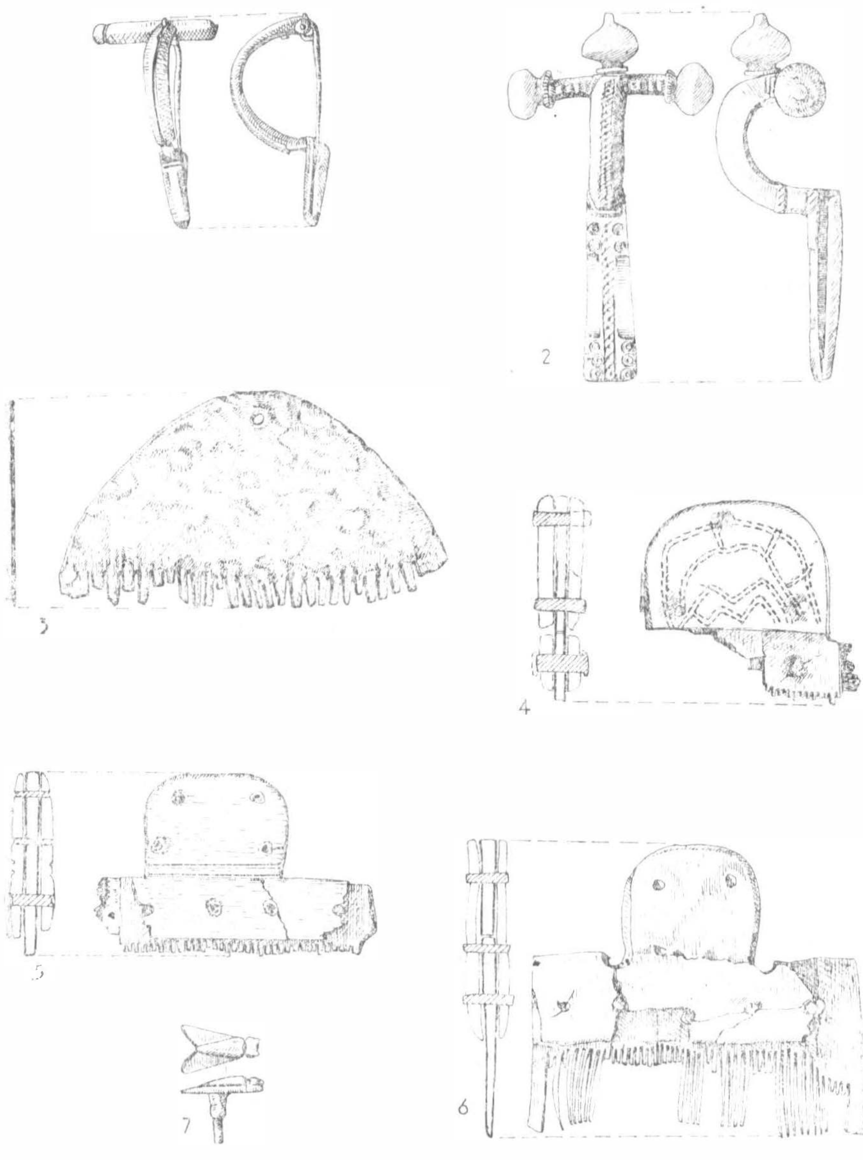

Fig. 1. Micia. 1 Fibula de argint cu butoni în formă de ceapă; 2 Fibula de bronz cu butoni în formă de ceapă; 3 Pieptenele de fier; 4 Pieptenele din corn de cerb cu nituri de fier; 5 Pieptenele din corn de cerb cu nituri de bronz din secţiunea S II; 6 Pieptenele din corn de cerb cu nituri de bronz din secţiunea S X; 7 Aplica de bronz în formă de cicadă. Scara 1/2.

[7] Informaţie Lucia Marinescu.

se detașează de olăria specifică sec. II și III [8]. Alături de zidul lipit cu pămînt și de fragmentele ceramice au mai fost descoperite întîmplător sau în cadrul săpăturilor din castru și cîteva piese care se pot individualiza și care constituie, de fapt, obiectul prezentului studiu (fig. 2).

★

1. Fibulă de argint cu butoni laterali și pe arc. Număr inventar M.I.R.S.R. 61712. Fig. 1/1. Piesa a fost descoperită în mod întîmplător de către Florea Ileana, localnică din Vețel, care a oferit-o spre achiziționare muzeului. Lungimea maximă păstrată este de 55 mm, iar lățimea de 33 mm. Lungimea piciorului este de numai 23 mm. În secțiune brațul transversal are forma unui hexagon regulat. Pe partea lui inferioară se află lăcașul de fixare a acului cu ajutorul unui ax transversal. Acul montat pe fibulă este din bronz, are o lungime de 43 mm și pare să fie adăugat ulterior, probabil cu ocazia unei reparări, în locul acului original pe care îl presupunem a fi fost tot din argint. Greutatea totală a piesei este de 14,27 g, iar argintul din care a fost fabricată are un titlu de 700‰. Brațul transversal este păstrat incomplet deoarece butonul din partea dreaptă precum și o parte din braț lipsesc încă din vechime. Butonul păstrat în partea stîngă este de formă quasicilindrică cu diametrul maxim de 4,5 mm la fel ca și diametrul brațului transversal. Butonul este separat de restul brațului prin două șănțuiri circulare și paralele care delimitează între ele un „disc". Butonul, brațul transversal, arcul și piciorul fibulei au fost turnate monobloc. Pe arcul decorat cu o șănțuire mediană se află lăcașul de prindere al butonului anterior, care nu s-a mai păstrat. Arcul fibulei, care are o deschidere mai mică de 180°, fapt ce poate fi datorat și unei îndoiri ulterioare fabricării, își micșorează grosimea în zona de unire cu piciorul. Pe acesta se mai pot vedea urme dintr-un motiv decorativ liniar care a dispărut prin tocire. Portagrafa a fost obținută prin îndoirea tablei piciorului.

Această fibulă, care se poate încadra fie în categoria celor cu butoni laterali și pe arc, fie în categoria formelor primitive de fibule cu butoni în formă de ceapă se datează în a doua jumătate a sec. III [9]. Fibule de argint asemănătoare cu cea de la Micia au mai fost descoperite în țara noastră la Romula [10], Potaissa [11], Tîrnăvioara [12] și în cadrul tezaurului de la Ațel [13]. De asemenea au fost descoperite și fibule de bronz aparținînd aceluiași tip cum sînt cele de la Apulum, Ulpia Traiana [14] și Soporu de Cîmpie [15].

2. Fibulă de bronz cu butoni în formă de ceapă. Număr inventar M.I.R.S.R. 123107. Fig. 1/2. Piesa a fost descoperită în cadrul săpăturilor

[8] Această ceramică este în curs de prelucrare și va constitui obiectul unui studiu separat.

[9] Datarea și în general toată discuția asupra acestor fibule la M. Bărbulescu, Potaissa, 2, 1980, p. 161—187; situația descoperirii de la Rijnov — Blocuri nu este suficient de concludentă, cf. Fl. Costea, Sargetia, 11—12, 1974—1975, p. 277—284, fig. 3/1.

[10] Piesă inedită; informație Liviu Petculescu.

[11] I. Mitrofan, ActaMN, 6, 1969, p. 517—523, fig. 6; M. Bărbulescu, *op. cit.*, fig. 3/1, 2.

[12] N. Lupu, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 5, 1961, p. 153—163, pl. I/1a-b.

[13] I. H. Crișan, Dacia N.S., 3, 1959, p. 353—367, fig. 2/1.

[14] K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 201 fig. 13/4 și 13/5.

[15] D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie*, București, 1976, p. 31, pl. XXXVII/3.

efectuate în castru [16]. Lungimea maximă păstrată a piesei este de 95 mm, iar lățimea de 51 mm. Lungimea piciorului este de 48 mm. Brațul transversal, lung de 30,5 mm, are în secțiune o formă de hexagon neregulat puternic alungit. Pe partea superioară posedă un decor zimțat care descrește în înălțime din vecinătatea arcului către extremități. Pe partea inferioară se află lăcașul pentru fixarea acului în axul transversal. Din păcate atît acul cît și sistemul de prindere nu s-au mai păstrat. Butonii laterali au fost turnați o dată cu brațul transversal, arcul și piciorul fibulei, spre deosebire de butonul anterior care a fost fixat pe corpul arcului cu ajutorul unui nit. Raportul dintre lungimea butonilor și diametrul lor maxim este subunitar. Arcul a fost decorat pe partea superioară cu o bandă de mici incizii oblice, paralele, suprapuse de un șir de incizii rotunde plasate pe axul de simetrie. În zona de unire cu piciorul își micșorează grosimea. Piciorul a fost decorat cu două perechi de cercuri incizate, plasate lîngă arc și altele trei plasate la cealaltă extremitate. Între cele două capete ale piciorului se află o zonă cu marginile laterale teșite. Pe mijlocul feței superioare se continuă același tip de motiv decorativ ca cel de pe arc. Portagrafa a fost realizată prin îndoirea laterală a tablei piciorului. Este posibil ca acul să fi fost fixat în portagrafă cu ajutorul unui știft, dar care nu s-a mai păstrat.

Fibula descoperită pe teritoriul castrului de la Micia se încadrează în tipul 4, varianta A, după tipologia lui Erwin Keller și se datează în al treilea sfert al sec. IV [17]. Fibulele cu butoni în formă de ceapă care au fost descoperite pe teritoriul patriei noastre provin fie din necropole, fie din așezări civile sau militare. Astfel, în marea necropolă callatiană datată în sec. IV—VI au fost descoperite 12 piese dintre care 9 în morminte [18]. Tot de la Callatis, dar din necropola aflată în zona de la nord de cetate provine o altă fibulă cu butoni în formă de ceapă [19]. În restul Dobrogei s-au descoperit multe alte fibule de acest tip, atît în necropole cît și în așezări [20]. Din Moldova sînt publicate două piese descoperite în cadrul necropolei aparținînd purtătorilor culturii arheologice Sîntana de Mureș-Cerneahov de la Bîrlad — Valea Seacă [21]. S-au mai descoperit fibule cu butoni în

[16] Secțiunea SI, caroul 74, adîncimea — 0,40 m.

[17] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Sudbayern*, München, 1971.

[18] C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 35—37.

[19] N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 7, 1974, p. 169—189.

[20] Histria (H. Nubar, SCIV, 22, 1971, 2, p. 199—215, fig. 5/3, 8, 9), Beroe (A. Petre, Materiale, 8, 1962, p. 574—577, fig. 11/1 și 13/2), Suluc (W. Knechtel, Arhiva Dobrogei, 3, 1920, p. 4, fig. 1), Dinogetia (Gh. Ștefan, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 401—425, fig. 26/8, 9), Noviodunum (I. Barnea, Al. Barnea, Peuce, 9, 1984, p. 97—105, pl. XIII), Telița (V. H. Baumann, Peuce, 9, 1984, p. 51—65, pl. X/2), Slava Rusă (piesele se află în colecția școlii generale din localitate și vor fi publicate de către Andrei Opaiț ; informație de la Ernest Oberländer Tîrnoveanu), Capidava (N. Cheluță-Georgescu, Materiale, Oradea, 1979, p. 180—181), Ulmetum (V. Pîrvan, AARMSI, 36, 1913, p. 305—306, pl. XXIV/2/5 și XXV/1/3, 4, 5, 6), Tomis (D. Popescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 485—505, fig. 7/76), Tropaeum Traiani (I. Barnea, *Tropaeum Traiani I*, București, 1979, p. 25, fig. 6/2), Sacidava (C. Scorpan, Pontica, 6, 1973, p. 267—331, fig. 32/2), Păcuiul lui Soare (P. Diaconu, in *Studii de istorie și civilizație la Dunărea de Jos*, Călărași, 1985, p. 87—92, fig. 1/2, 3, 4, 5).

[21] V. Palade, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 437—445.

formă de ceapă în Muntenia [22], în Oltenia [23], în Transilvania [24], în Crişana [25] şi în Banat [26].

3. Pieptene de fier. Număr inventar M.I.R.S.R. 178615. Fig. 1/3. Piesa a fost descoperită în 1979 pe teritoriul castrului roman [27]. Pieptenele are o lăţime de 104 mm, o înălţime de 57 mm şi o grosime de 1 mm. Dinţii, în număr de 25 au o lăţime cuprinsă între 2 şi 3,5 mm şi o înălţime medie de 9 mm. La extremităţile şirului de dinţi corpul pieptenelui prezintă două zone compacte, lată fiecare de cîte 9 mm. Forma piesei poate fi încadrată într-un sector de elipsă. La partea superioară obiectul este prevăzut cu un orificiu de suspensie de 2 mm diametru. Radiografia piesei efectuată anterior restaurării a confirmat unicitatea orificiului de suspensie, numărul şi dispunerea dinţilor, precum şi prezenţa celor două zone compacte de la extremităţile şirului de dinţi. În ţara noastră au mai fost descoperiţi piepteni de fier la Mînăstirea [28], la Leţcani [29] şi pe Măgura de la Poieneşti [30]. Pieptenele de la Poieneşti, publicat de Radu Vulpe, se aseamănă destul de mult cu cel de la Micia, prin formă, dimensiuni şi prin numărul dinţilor. Spre deosebire de piesa din Transilvania, cea de la Poieneşti are orificiul de suspensie în formă de triunghi. În Europa pieptenii de fier se grupează mai ales în Arhipelagul danez şi în Peninsula Iutlanda. Pe continent apar destul de rar şi la mari distanţe unii de alţii, fiind întîlniţi mai ales pe cursul superior al rîurilor Elba şi Oder. Cercetările din ultimii ani au identificat în estul Europei un alt centru de grupare a pieptenilor de fier. Majoritatea specialiştilor îi încadrează între sfîrşitul sec. III şi sfîrşitul celui următor [31].

4. Pieptene din corn de cerb, din trei rînduri de plăcuţe, cu nituri de fier. Număr inventar M.I.R.S.R. 178612. Fig. 1/4. Piesa a fost descoperită în 1977 pe teritoriul castrului roman [32]. Din pieptene se mai păs-

[22] Oinac (Apud Gh. Diaconu, Dacia N.S., 17, 1973, p. 264, nota 37), Sărulești (G. Trohani, CercetArh, 7, 1984, p. 85—111), Pietroasele (Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa*, in Al. Odobescu, *Opere* IV, Bucureşti, 1976, p. 1055—1072), Copăceni (D. Popescu, *op cit.*, fig.7/79).

[23] Drobeta (D. Popescu, *op. cit.*, fig. 7/73, 74 şi fig. 8/82, 83, 85), Sucidava (D. Tudor, Materiale, 1, 1953, p. 693—742, fig. 9/n, v,s ; C. C. Petolescu, Materiale, 10, 1973, p. 125—140, fig. 5/1 şi fig. 9/1, 2), Balta-Verde (D. Berciu, E. Comşa, Materiale, 2, 1956, fig. 131/2).

[24] Apulum (K. Horedt, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 487—512, fig. 1/1, 2, 3 ; I. H. Crişan, ActaMP, 3, 1979, p. 275—320, pl. XIII/4), Porolissum (I. H. Crişan, *op. cit.*, pl. XIII/5), Obreja (D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina datelor arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 1966, p. 123, fig. 41), Hălmeag (I. H. Crişan, *op. cit.*, pl. XII/4), fostul judeţ Mureş-Turda (I. H. Crişan, *op. cit.*, pl. XIII/3), Comălău (I. H. Crişan, *op. cit.*, pl. XII/2 şi pl. XIV/6), Tîrnava (M. S. Mökesch, Mittheilungen der Central-Comission, 3, 1858, p. 336, nr. 7 ; apud K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 214).

[25] S. Dumitraşcu, Crisia, 6, 1976, p. 35—60.

[26] Moldova Veche (O. Bozu, *Cercetările arheologice din aşezările daco-romane din sec. III—IV de pe teritoriul judeţului Caraş-Severin*, comunicare susţinută în cadrul simpozionului ,,Descoperiri arheologice din vestul României în secolele III—XI", Timişoara, 10 iunie 1986), zona Orşova (D. Benea, B. Filipescu, *Fibulele cu butoni în formă de ceapă din colecţiile Muzeului de istorie Timişoara*, comunicare susţinută în cadrul simpozionului ,,Descoperiri arheologice din vestul României în sec. III—XI", Timişoara, 10 iunie 1986).

[27] Secţiunea SX, caroul 88, adîncimea —0,30 m.

[28] Gh. Ştefan, Dacia, 2, 1925, p. 388, fig. 12/12.

[29] Bordeiul nr. 4, inedit; informaţie provenind de la Dan Teodor.

[30] R. Vulpe, Materiale, 1, 1953, p. 304—305, fig. 91/4 ; o a doua piesă, similară cu cea de la Micia a fost descoperită de către M. Babeş şi N. Miriţoiu în campania 1982 — informaţie N. Miriţoiu.

[31] Bibliografia şi discuţia la zi asupra proveninenţei, utilităţii şi cronologiei la Gh. Diaconu, Dacia, N.S., 30, 1986, sub tipar.

[32] Secţiunea SII, caroul 47, adîncimea —0,55 m., caseta 2.

trează doar una din fețele mînerului, decorată cu un motiv geometric realizat cu rotița dublă încinsă în foc, fragmente din trei sectoare mediane cu dinți și din sectorul median superior, precum și o parte din sectorul transversal exterior de întărire, de pe cealaltă față a pieptenului. Se păstrează de asemenea patru nituri de fier, puternic corodate, dintre care trei sînt amplasate pe „limba" mînerului, iar al patrulea pe sectorul transversal de întărire. Dimensiunile păstrate dau o lățime totală de 57 mm și o înălțime de 51,5 mm. Lățimea plăcii decorate este de 50 mm și înălțimea de 35 mm. Piesa de la Micia se încadrează în tipul III, varianta 1, subgrupa C după tipologia lui Sigrid Thomas și în tipul III, varianta 1 a după tipologia stabilită de G. F. Nikitina [33]. În Europa acest tip se grupează mai ales pe cursul superior și mijlociu al fluviilor Elba, Oder și Vistula, precum și pe afluenții lor. În vecinătatea României s-au descoperit piese similare pe teritoriul R. S. S. Ucrainiană și R. S. S. Moldovenească [34] în complexe arheologice aparținînd culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov. În România a fost descoperită la Mihălășeni, județul Botoșani, o piesă aproape identică cu cea de la Micia, dar care nu este decorată [35]. Alte descoperiri similare provin de la Lețcani [36] și de la Bîrlad — Valea Seacă [37]. Ornamentul cu care este decorat pieptenele transilvănean este relizat în aceeași tehnică ca și ornamentația pieptenilor aparținînd orizontului de la sfîrșitul sec. III și începutul celui următor, identificat de Nicolae Mirițoiu la Sohodor, Bărboasa și Șopteriu [38], precum și la Bîrlad — Valea Seacă [39].

5. Pieptene de corn de cerb, din trei rînduri de plăcuțe, cu nituri de bronz. Număr inventar M.I.R.S.R. 178613. Fig. 1/5. Piesa a fost descoperită pe teritoriul castrului în anul 1977 [40]. Nici aceasta nu s-a păstrat întreagă, ci doar fragmente din cele două fețe laterale și din sectoarele părții mediane, dar fără dinți. Din acestă cauză nu se pot reconstitui dimensiunile exacte ale obiectului, iar cele păstrate sînt de 74 mm lățimea și de 50,5 mm înălțimea. Fețele laterale sînt decorate cu două șanțuri paralele, care marchează limita dintre mînerul în formă de limbă și restul piesei. Pieptenele mai păstrează opt nituri de bronz din cele nouă pe care probabil le-a avut la origine. Se poate presupune, de asemenea, că avea șase sectoare mediane cu dinți din care se mai păstrează doar cinci. Încadrarea tipologică și cultrală a piesei este identică cu cea precedentă. Pieptenii asemănători s-au descoperit în țara noastră pe teritoriul castrului de la Pietroasele [41] și în necropola de la Independența [42].

6. Pieptene de corn de cerb, din trei rînduri de plăcuțe, cu nituri de bronz. Număr inventar M.I.R.S.R. 178616. Fig. 1/6. Piesa a fost desco-

[33] S. Thomas, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, 8, 1960, p. 54—215; G. F. Nikitina, SA, 1, 1969, p. 147—159.

[34] G. F. Nikitina, *op. cit.*, p. 152, fig. 5.

[35] Mormîntul 123; informație provenind de la Oct. Șovan.

[36] C. Bloșiu, ArhMold, 8, 1975, p. 203—280, fig. 6/1.

[37] V. Palade, Materiale, Tulcea, 1980, p. 407—416; Idem, în *Studii și comunicări privind istoria civilizației populare din România*, Sibiu, 1980, p. 179—215, fig. 27/2.

[38] N. Mirițoiu, *Apariția și răspîndirea pieptenilor din corn de cerb pe teritoriul României*, comunicare susținută la Pontica—1984.

[39] V. Palade, ArhMold, 4, 1966, p. 261—277, fig. 13 și 14.

[40] Secțiunea SII, caroul 81, adîncimea —0,65 m.

[41] Gh. Diaconu, *op. cit.*, în Al. Odobescu, *Opere* IV, București, 1976, p. 1055—1072, fig. 11/2.

[42] B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 288—299, fig. 122/4 și 147.

perită în anul 1979 în spaţiul ruinelor castrului şi este cea mai bine păstrată în comparaţie cu celelalte două prezentate anterior [43]. Pieptenele măsoară 91,5 mm lăţime şi 76 mm înălţime, şi păstrează aproape în întregime feţele laterale precum şi cele cinci sectoare mediane cu dinţi, ca şi pe cel de-al şaselea, aflat în partea superioară. Niturile de bronz sînt repartizate într-un registru inferior alcătuit din cinci bucăţi. Pe „limba" mînerului sînt plasate alte trei nituri, în mod asimetric. În zona unghiurilor de demarcaţie a limbii de restul mînerului sînt practicate, prin pilire, două scobituri cu rol decorativ. Prin forma sa acest pieptene se încadrează în tipul III, varianta 2 după S. Thomas şi în tipul III, varianta 2 b după G. F. Nikitina [44]. În vecinătatea României s-au descoperit piese similare la Cerneahov, Kiev şi Maslovo [45]. La noi în ţară asemenea piepteni au fost identificaţi în necropolele de la Barcea [46], Poieneşti-Dealul Teilor [47], Leţcani [48], Tîrgşor [49], Izvoru [50] şi Spanţov [51]. Cei trei piepteni de corn de cerb descoperiţi la Micia se încadrează, aşa cum s-a văzut în diferite variante ale tipului III din tipologia Thomas-Nikitina, fapt care duce la datarea lor cu precădere în a doua parte a sec. IV [52] şi, rareori, pe parcursul celui următor [53].

7. Aplică de bronz în formă de cicadă. Număr de inventar M.I.R.S.R, 178614. Fig. 1/7. Piesa a fost descoperită în anul 1978 pe teritoriul castrului roman [54]. Are lungimea maximă de 20,5 mm şi lăţimea maximă de 12 mm. Înălţimea totală a piesei este de 18 mm, din care 13 mm revin nitului de prindere care este de formă quasicilindrică şi prezintă o reducţie a diametrului de la 5 mm la 2,7 mm. Insecta este înfăţişată în poziţia de repaus, cu aripile uşor îndepărtate. Ochii îi sînt marcaţi prin două mici proeminenţe. Atît corpul cît şi nitul aplicii nu au nici un fel de decor. Aplice în formă de cicadă au fost descoperite în mormîntul de la Levá, dar înfăţişarea piesei de la Micia este mult diferită de a lor [55]. În schimb ea seamănă, atît prin stilizare cît şi prin lipsa decorului cu mai multe fibule în formă de cicadă descoperite în sudul Ucrainei [56].

Cicada a avut în antichitatea Extremului Orient o semnificaţie deosebită. La începutul erei noastre fibule în formă de cicadă au fost vehiculate din China pînă în Europa. Aici, în spaţiul de la nordul Mării Negre s-a cristalizat, spre sfîrşitul sec. IV tipul de fibulă în formă de cicadă, realizată din bronz, argint sau aur, decorată de cele mai multe ori cu motive geometrice sau cu smalţuri policrome. Din sudul Ucrainei aceste fibule au fost apoi purtate spre vest, pe parcursul primei jumătăţi a sec. V fiind

[43] Secţiunea SX, caroul 64, adîncimea —0,60 m.
[44] S. Thomas, *op. cit.*, p. 104—114, harta 8 ; G. F. Nikitina, *op. cit.*, p. 148, fig. 1.
[45] G. F. Nikitina, *op. cit.*, p. 152, fig. 5.
[46] S. Ţau, M. Nicu, Materiale, Braşov, 1983, p. 421, fig. 1/4.
[47] Săpături inedite ; informaţie N. Miriţoiu.
[48] C. Bloşiu, *op. cit.*, fig. 38/6.
[49] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965, pl. CXXIII/6 şi CXXXI/10.
[50] B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 319—345, fig. 176/5 şi 210/2.
[51] *Ibidem*, p. 208—241, fig. 11, 36, 40, 61.
[52] S. Thomas, *op. cit.*, p. 120, fig. 64 ; G. F. Nikitina, *op. cit.*, p. 159.
[53] V. Bierbrauer, *Zur Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs in Südosteuropa*, în H. Wolfram, F. Daim, *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Viena, 1980, fig. 14.
[54] Secţiunea SIII, caroul 94, adîncimea —0,60 m.
[55] A. Alföldi, ArchHung, 9, 1932, pl. XIV/14, 15, 17, 18.
[56] H. Kühn, JPEK, 1, 1935, p. 85—106.

descoperite din România și Ungaria pînă în Italia, Austria și R. F. Germania [57]. De curînd s-a identificat o piesă asemănătoare cu cea de la Micia și in sudul Franței [58]. Menționăm de asemenea prezența, în colecțiile Muzeului județean Deva a unei piese complexe, probabil o aplică, care cuprinde un element decorativ și funcțional în formă de cicadă [59].

*

Fibulele cu butoni în formă de ceapă fac parte din categoria accesoriilor vestimentare specifice sec. IV. Deși atunci cînd au fost descoperite în necropole au provenit cu precădere din mormintele maturilor de sex masculin, ele nu pot fi considerate ca podoabe exclusiv bărbătești [60]. Contrar acestei ipoteze este cazul necropolei de la Ságvár unde au fost descoperite destule fibule de acest tip în morminte de femei și chiar de copii [61].

Ca arie de răspîndire fibulele cu butoni în formă de ceapă se plasează în tot spațiul lumii romane din sec. IV, începînd din Arhipelagul Britanic și pînă în Peninsula Balcanică [62]. Dacă în momentul de față se cunosc foarte multe exemplare provenind din provinciile romane de graniță aflate în centrul și sud-estul Europei acest fapt trebuie să fie rezultatul unor săpături mai intense în zonele respective. De aceea nu împărtășim punctul de vedere al unor cercetători care văd în aceste piese accesorii vestimentare specifice federaților germanici colonizați în cursul sec. al IV pe granița dunăreană [63]. Împotriva acestei ipoteze pot fi aduse mai multe argumente. Astfel în necropolele din sec. IV, cercetate pe teritoriul fostelor provincii romane Raetia, Noricum și Pannonia, unde s-au descoperit multe morminte avînd ca inventar, printre altele și fibule cu butoni în formă de ceapă, acestea nu au fost depuse perechi conform obiceiului germanic [64]. Ba mai mult, restul inventarului mormintelor era același ca și al celorlalte morminte de provinciali romani. Pe de altă parte fibulele de acest tip s-au descoperit și în necropole aflate în zone ale Imperiului roman care n-au fost colonizate cu federați germanici [65].

Orișiunde ar fi fost descoperite, pe coasta Atlanticului sau pe cea a Mării Negre, în Gallia sau în Thracia, ele sînt unitare ca realizare, fapt ce dovedește că au fost produse în ateliere centrale, specializate și difuzate ulterior în toată lumea romană [66]. În afara granițelor imperiului din sec. IV au fost descoperite puține exemplare, dar și acestea se grupează mai ales în zone ce aparținuseră anterior statului roman, așa cum este și cazul

[57] R. Harhoiu, *Contribuții la problema continuității elementului daco-roman și a raporturilor sale cu unele populații în migrație pe teritoriul României în secolul al V-lea*, manuscris.

[58] H. Rolland, Gallia, Supplément, 18, 1965, p. 176, nr. 415.

[59] Piesa este inedită și provine din săpăturile practicate în castrul Micia de către C. Daicoviciu în 1930.

[60] E. Keller, *op. cit.*

[61] A. Sz. Burger, Acta Archaeologica, 18, 1966, p. 99—234.

[62] R. G. Collingwood, I. Richmond, *The Archaeology of Roman Britain*, Londra, 1969, p. 298—299, fig. 105/74, 76; J. H. F. Blormers, Histoire et archéologie, 86, 1984, p. 81—89; H. Bernhard, Saalburg Jahrb, 38, 1982, p. 72—109; M. Grünewald, *Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum*, Viena, 1981; L. Getov, în *Kabile I*, 1982, p. 40—78, fig. 18/4.

[63] H. Zabehlicky, *Zwiebelknopffibeln als Kennzeichen von Soldaten auf spätrömischen Denkmälern*, in B.A.R., 81, 3, 1979.

[64] E. Keller, *op. cit.*; M. Grünewald, *op. cit.*; A. Sz. Burger, *op. cit.*

[65] L. Lerat, Annales Lt. de l'Université de Besançon, 3, 1956, 1, p. 42, pl. XIX.

[66] Acest nivel de viață roman tîrziu a fost pus cel mai recent în evidență de către K. Horedt în lucrarea *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982.

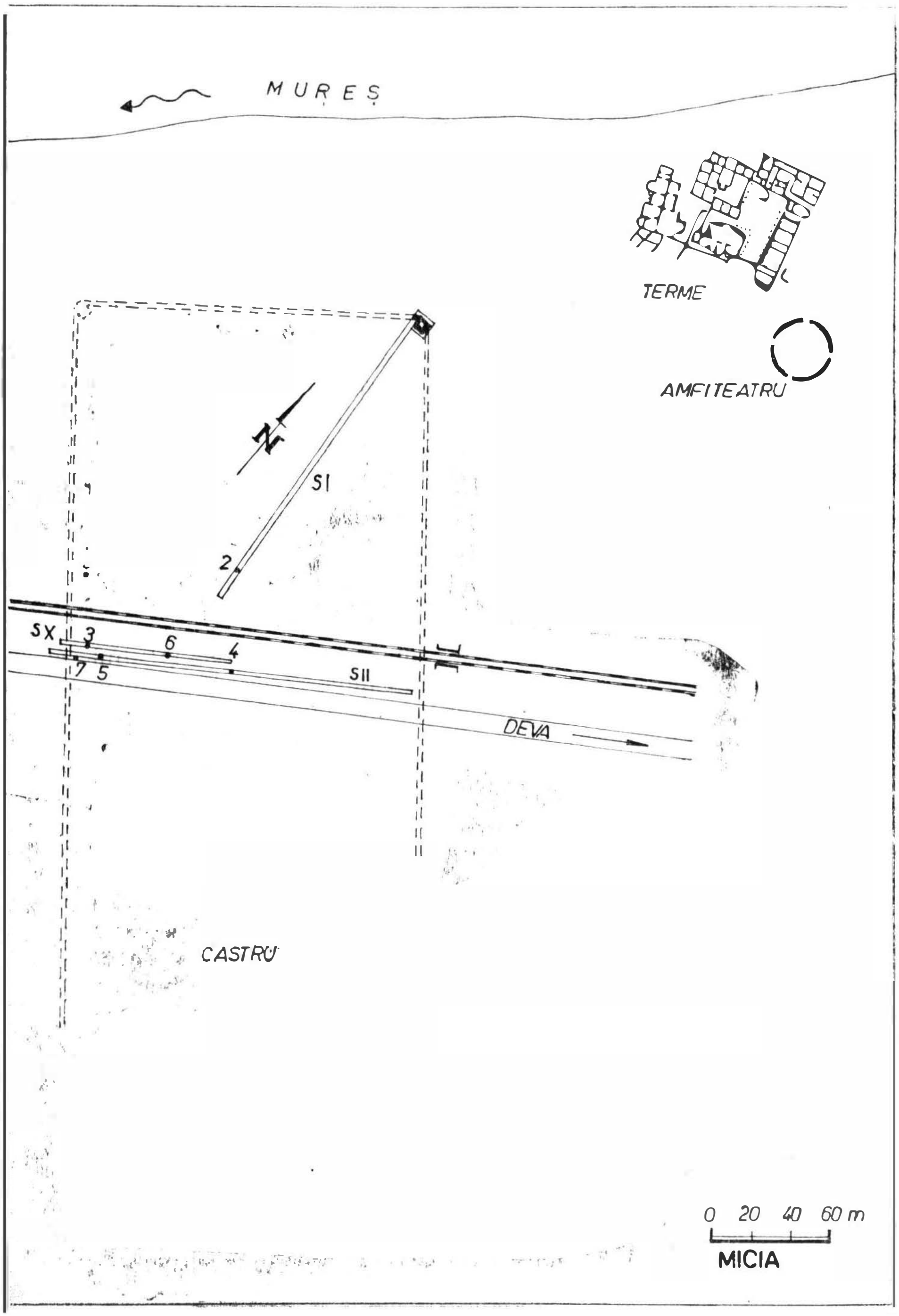

Fig. 2. Micia. Planul cu locul de descoperire al pieselor.

Daciei. Descoperirea lor aici, uneori în complexe arheologice împreună cu alte obiecte de factură provincială tîrzie vine să confirme prezenţa în sec. IV, pe teritoriul fostei Dacii romane a unei populaţii aflată în strînse raporturi economice şi culturale cu Imperiul roman tîrziu.

În cadrul categoriei fibulelor cu butoni în formă de ceapă se individualizează un grup aparte compus din piesele realizate din metale preţioase ce poartă pe ele inscripţii de tipul *CONSTANTINE VIVAS*. Aşa cum a dovedit Rudolf Noll piesele aparţinînd acestui grup au fost fabricate cu scopul de a fi utilizate de către o categorie restrînsă de beneficiari, vîrfuri ale ierarhiei imperiale romane, cum erau membrii familiei imperiale sau înalţii funcţionari civili, militari ori eclesiastici [67]. Presupunem că acestui grup de fibule îi aparţine şi mai vechea descoperire de la Micia cu inscripţia *QUARTINE VIVAS*. Deşi nu cunoaştem pînă acum un personaj deosebit de important din lumea romană a sec. IV care să fi purtat numele de Quartinus este de presupus că el a existat şi că a avut dreptul de a comanda o asemenea fibulă. Distrugerea obiectului prin transformarea arcului într-un inel şi prezenţa lui la Micia constituie de acum o altă problemă, care particularizează cazul respectiv şi-l pune în legătură cu circulaţia foarte largă şi pe o perioadă de timp considerabilă a pieselor din metal preţios.

Pieptenele de fier, cei trei piepteni de corn de cerb şi cele două aplice în formă de cicadă sînt obiecte realizate în „lumea barbară" din centrul şi răsăritul Europei şi care au fost utilizate de către popoarele aflate în migraţie spre sudul şi vestul continentului. Pieptenii descoperiţi la Micia nu se pot încadra în categoria pieptenilor romani de care se deosebesc în mod clar. Existenţa lor la Veţel şi modul în care au fost descoperiţi ne determină să presupunem prezenţa purtătorilor culturii arheologice de tip Sîntana de Mureş-Cerneahov la sfîrşitul sec. IV [68]. La stabilirea caracterului acelei locuiri trebuie să se ţină seama de faptul că obiectele respective s-au descoperit pe teritoriul fostului castru roman. Dacă în anul 1847 Neigebaur remarca că pe o latură zidul castrului avea 4,70 m şi că blocuri de piatră ecarisate, aflate *in situ* fuseseră utilizate încă în 1802 pentru construirea unui dig şi a unei şosele, avem toate motivele să considerăm că în sec. IV zidul de incintă era practic intact [69]. În acest fel descoperirea pieptenilor şi a aplicelor în formă de cicadă pe teritoriul castrului poate să semnifice o reutilizare a acestuia la cca 100 de ani de la părăsirea lui de către armata romană. Faptul că piesele s-au descoperit risipite, la distanţe relativ mari unele de altele ne arată că populaţia respectivă era redusă numeric şi că ea a utilizat vechile construcţii romane din interior. În sprijinul celor afirmate mai sus vine o altă descoperire recentă. În zona afectată de lucrările industriale contemporane, zonă aflată în sudul castrului şi care a cuprins şi latura de sud a fortificaţiei s-a descoperit în mod întîmplător un pumnal de fier cu garda compusă din două aripioare de o parte şi de alta a mînerului, asemănător cu cel găsit în mormîntul de inhumaţie nr. 9 a necropolei nr 2 de la Pietroasele [70].

[67] R. Noll, Bonner Jahrbücher, 174, 1974, p. 221—244.

[68] Descoperirile de la Micia constituie deocamdată punctul cel mai vestic din Transilvania în care au fost surprinse elemente ale culturii arheologice de tip Sîntana de Mureş — Cerneahov. Ele sînt contemporane cu cele din marea necropolă eponimă de la Sîntana de Mureş; cf. I. Kovács, DolgCluj, 3, 1912, 2, p. 250—367.

[69] I. F. Neigebaur, *Dacien*, Braşov, 1851, p. 52, 64.

[70] Gh. Diaconu şi colab., Dacia N.S., 21, 1977, p. 199—220.

Arma de la Micia, care probabil că provine din exteriorul zidului de incintă, posibil dintr-un mormînt, așa cum indică starea foarte bună de conservare a obiectului, contribuie și ea la clarificarea caracterului locuirii de la sfîrșitul sec. IV din castru. Drept urmare putem presupune că valoarea strategică a Miciei, ca punct de control al legăturii de pe Mureș între Dacia intracarpatică și șesul Pannoniei a fost recunoscută și apreciată de către grupele de migratori din această zonă, la sfîrșitul sec. IV și în prima jumătate a celui următor.

Studierea ceramicii și a celorlalte elemente de cultură materială descoperite la Micia, specifice acestei epoci vor contribui cu siguranță la conturarea mai clară a tabloului vieții sociale și politice din sec. IV și din prima jumătate a celui următor și vor da noi dimensiuni relațiilor care au existat în epoca respectivă între populația romanică, băștinașă și sedentară, și grupurile de alogeni, staționați temporar în cadrul migrației lor spre sudul, centrul și vestul Europei.

ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM MICIA DATED IN THE 3rd—5th CENTURIES

ABSTRACT

The paper deals with seven archaeological artifacts found at Micia (Vețel village, Hunedoara County) ranging in a period of time from the 2nd half of the 3rd to the 1st half of the 5th century A. D. First of all mention is made of some earlier discoveries which belong to the same time span and have already been published. Furthermore, other inhabiting proofs from Micia dated in the same period which have not been published yet (a stone-wall with mud as binding material of the building conventionally called Thermae II) or will be studied (pottery) in another context. Then the paper deals with the description of the first piece, an early cross-bow silver brooch dated in the 2nd half of the 3rd century. Next, the author gives the description of a bronze cross-bow brooch of the Erwin Keller 4A type. For both pieces a list of similar Romanian finds with recorded discovery spot is given. The two brooches dealt with proved to be artifacts of specialized Roman workshops made in the 2nd half of the 3rd and the 4th centuries A. D. Their presence at Micia has to be connected with the uninterrupted Dacian-Roman dwelling after Aurelianus' withdrawal from Dacia in 271. Afterwards the paper deals with the peculiar brooch type made out of precious metals and bearing the *CONSTANTINE VIVAS* inscription; the well-known silver brooch from Micia bearing the inscription *QUARTINE VIVAS* belongs to the same type.

The author focuses his attention on an iron comb specific for the 2nd half of the 3rd and the 4th centuries. Afterwards, three antler combs are dealt with. These items belong to the antler single-sided composite comb type, one of them having iron rivets and a geometrical decoration on its handle while the other two have bronze rivets. The three antler combs belong to Sigrid Thomas, third type, and they are to be dated in the 2nd half of the 4th and in the 5th century as well. Furtheron, the paper deals with the east-european spreading area of the combs belonging to the archaeological civilisation Sîntana de Mureș — Cerneahov. The conclusion is that the combs from Micia are not Roman artifacts: they were made in „barbaricum" and brought by the migratory peoples to the former territory of the Roman province of Dacia.

The last piece is a cicada-shaped bronze fitting. The cicada-shaped fittings or brooches were mostly used by the Huns. The prototypes were found in China and the type to which the piece from Micia is circumscribed appeared towards the end of the 4th century in an area north of the Black Sea. A previous cicada-shaped fitting found at Micia is dealt with too. It belongs to the collection of the Deva County Museum and it has not been published yet. The existence of the combs and the cicada-shaped fittings in the area of the former Roman fort makes room for a hypothesis regarding the putting back into use of the fort-defences by the migrators. The archaeological excavations performed up to now have not revealed any late 4th century or early 5th century remodellings. Therefore, the presence of such artifacts as the combs and the cicada-

-shaped fittings proves that the migrators understood the strategic value of the Micia fort and, consequently, they took controll over the communication road between Dacia and the Pannonian Plain that ran along the Mureş valley.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Micia. 1 The silver cross-bow brooch; 2 The bronze cross-bow brooch; 3 The iron comb; 4 The antler comb with iron rivets; 5 The antler comb with bronze rivets out of the section S II; 6 The antler comb with bronze rivets out of the section SX; 7 The cicada-shaped bronze fitting.

Fig. 2. Micia. The plane of discoveries.

BRONZURI ROMANE DIN CASTRUL DE LA GILĂU

de ALEXANDRU DIACONESCU și CORIOLAN OPREANU

Articolul de față cuprinde o serie de obiecte de bronz recoltate între anii 1976–1981 cu ocazia săpăturilor efectuate în castrul roman de la Gilău, jud. Cluj, sub conducerea lectorului universitar Dan Isac. În această perioadă, semnatarii articolului de față au făcut parte din colectivul de cercetare, mai întîi în calitate de studenți, apoi ca absolvenți.

Prezentul studiu succede unui număr de articole care au pus în circuitul științific rezultatele noilor campanii de săpături. Contextul arheologic din care provin piesele de față a fost publicat de către D. Isac și autorii acestui articol în : Potaissa, 2, 1980, Acta MN, 18, 1981, ActaMN 20, 1983, Materiale, 1983, articole la care trimitem pentru amănunte privind obiectivele cercetate și detaliile stratigrafice. Piese de bronz de excepție au fost publicate de D. Isac, *Venus de la Gilău*, în ActaMN, 14 1977, Al. Diaconescu, *Fragmente ale unei armuri ecvestre de paradă*, în Marisia, sub tipar. De asemenea, o mască de cavalerist și un vas de bronz cu scene de palestră au fost prezentate de către D. Isac la sesiunile de comunicări ale Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. În fine, cîteva din piesele mărunte publicate mai jos au fost discutate într-un context mai larg de către subsemnații în cadrul Colocviului privind echipamentul militar roman ținut la Nottingham în aprilie 1985, în comunicarea *A Note on Roman Military Equipment from Romania.* Întrucît studiile privind castrul de la Gilău sînt încă în curs, nu am putut oferi întotdeauna o cronologie absolută a contextului de unde provin piesele discutate. De aceea, lipsa în catalog a unor precizări privind datarea semnifică un context stratigrafic neclar. Am utilizat în datare *t s* publicate de D. Isac în Potaissa, 3, 1982. Sîntem siguri că prezentarea monografică a săpăturilor va aduce noi precizări cronologice, prin analizarea altor categorii de materiale.

Din motive de spațiu am operat o selecție, excluzînd piesele fragmentare sau nedeterminabile, precum și pe cele care se repetau in mod stereotip.

Am considerat însă necesară prezentarea bronzurilor mărunte din castrul de la Gilău, întrucît o parte dintre acestea sînt pînă acum unice în Dacia, altele, deși își găsesc analogii în publicațiile de la noi din țară. nu au fost determinate sub aspectul funcționalității și nici discutate din punct de vedere tipologic și cronologic. În aceste condiții de pionierat, ne-am văzut siliți să introducem în circuitul științific o serie de termeni noi, pe care i-am verificat pe baza *Dicționarului explicativ al limbii române*, 1984, pentru evitarea regionalismelor.

Deși articolul de față are forma unui catalog, nu se vrea o simplă contabilizare a obiectelor, ci o discuție pe categorii de piese sau chiar pe

S C I V A, tomul 38, nr. 1, București, ianuarie—martie 1987, p. 52—71

exemplare izolate. Pentru conciziune am renunţat la descrieri detaliate care rezultă oricum din desene. Pentru a uşura urmărirea notelor, am considerat util să întocmim în finalul articolului o listă de abrevieri. Astfel, am încercat să evităm repetările, precum şi confuziile care se nasc din citarea succesivă a mai multor lucrări aparţinînd aceloraşi autori şi în acelaşi timp să economisim semne grafice — de exemplu, cifra care urmează după lucrarea citată reprezintă evident pagina, omiţînd prescurtarea uzuală *p.* —. Din aceleaşi considerente în catalog am utilizat următoarele prescurtări : L — lungime, a — adîncime, *t s* — *terra sigillata* *p p d* — *porta principalis dextra*, S — secţiune, m — metrul. De asemenea, la fiecare piesă în parte, ultimul aliniat cuprinde condiţiile de descoperire şi numărul de inventar.

Catalogul cuprinde obiecte aflate în depozitul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca. Numerele de inventar amintite în articol sînt cele din Registrul de inventar al şantierului, singurul document existent la data studierii acestor piese.

Numerele din catalog corespund cu cele de pe planşe.

În fine, dorim să mulţumim şi pe această cale responsabilului şantierului lector D. Isac pentru permisiunea de a studia şi publica aceste piese.

CATALOG

Vase

1. Mîner de *patera* fragmentar. 73 × 43 × 2 mm. Fig. 1. Piese similare au fost descoperite în castrele de la Buciumi [1] şi Barboşi [2]. În mediul dacic există analogii la Costeşti, Dipşa, Grădiştea Muncelului, Ulmeni [3], Ocniţa [4]. Mînerul poate fi încadrat în tipul ,,import 140", după H. J. Eggers [5]. Această formă poate fi datată pe teritoriul roman în sec. I e.n. şi în lumea ,,barbară" la începutul sec. II e.n. [6]. Caserolele de tip ,,import 140—144" continuă însă să fie utilizate în această perioadă şi în lumea romană. Astfel, ele apar pe valul lui Hadrian în contexte databile evident după 122 e.n. în castrele de la Rudchester, Corbridge, Housesteads şi Great Chesters [7].

Clădirea A, la est de camera *a*, a—1,25 m, într-un nivel care succede arsurii corespunzătoare ,,castrului mic" şi ale cărui începuturi trebuie datate în consecinţă, în timpul lui Hadrian, odată cu sosirea alei Siliana la Gilău [8]. Dealtfel, din acest strat provine un fragment de *t s* datat între 160—190 e.n. (vezi nota 24). B 62.

2. Ataş fragmentar pentru mînerul unei găleţi. 65 × 36 × 5 mm. Fig. 1. Este încadrabil în tipul ,,import 36" [9]. O perfectă analogie se găseşte la Corbridge [10] şi poate fi datată în acest context după 200 e. n. [11].

[1] *Buciumi* 76, pl. CXV/24, fără datare.

[2] S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iaşi, 1981, p. 176—177, pl. 48/7 a, b ; 49/5 a, b. Ultimul exemplar a fost descoperit împreună cu monede de la începutul sec. III e.n.

[3] I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 235, nr. 10/6, pl. XLIV ; p. 237, nr. 15/a, pl. XXXII ; p. 238, nr. 18/b, pl. XXXII ; p. 241, nr. 24, pl. XXXIII. Încadrate corect de autor în tipurile ,,import 140—144" după Eggers.

[4] D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, p. 41, pl. 32/3.

[5] H. J. Eggers, *Der römische Import in freien Germanien*, Hamburg, 1951, p. 172—173, pl. 12.

[6] I. Linberg, SJ, 30, 1973, p. 19 şi K. Szábo, în *BAR. Roman Frontier Studies*, XII, Oxford 1980, p. 719, fig. 47/2.

[7] H. J. Eggers, JRGZM, 1966, p. 73—81.

[8] Referitor la existenţa unui castru mic anterior celui ridicat de ala Siliana, vezi *Isac* 67 şi nota 9.

[9] H. J. Eggers, *Der römische Import in freien Germanien*, Hamburg, 1951, pl. 5.

[10] Idem, JRGZM, 13, 1966, p. 108, nr. 61/b şi fig. 12 b.

[11] *Ibidem*, p. 77.

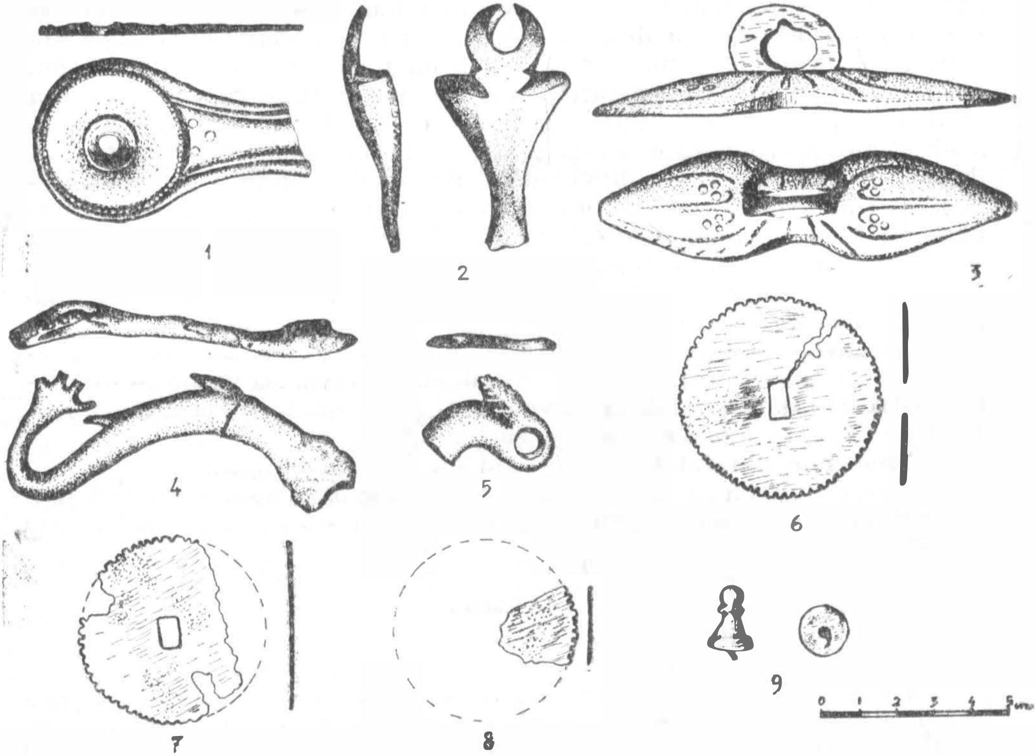

Fig. 1. miner de *patera* ; 2 ataş pentru mîner de găleată ; 3 ataş pentru mîner ; 4 mîner în formă de delfini afrontaţi ; 5 mîner în formă de delfin ; 6 şaibă circulară ; 7 şaibă ; 8 şaibă ; 9 capăt de cui ornamental.

Principia, camera 9, a — 0,65 m, adică sub podeaua fazei IV. În această zonă, din motive obiective, nu au putut fi deosebite podelele fazei II şi III. Întrucît *principia* III exista deja în epoca severiană, continuînd să funcţioneze în toată prima jumătate a secolului III e.n., ni se pare firesc ca această piesă, datată post 200 e. n. pe bază de analogii, să aparţină fazei III. Important este că, găsindu-se sub podeaua fazei IV şi datîndu-se post 200 e. n., ataşul de mîner confirmă datarea fazei IV începînd abia cu mijlocul sec. III e. n., datare deja stabilită pe considerentul logic că o inscripţie ridicată sub Caracalla putea fi abandonată abia după stingerea dinastiei Severilor [12]. B 131.

3. Ataş pentru mîner. 109 × 28 × 8 mm. Fig. 1. Partea posterioară fiind plată, piesa era probabil sudată pe o suprafaţă plană. Ornamentaţia sugerează un motiv floral stilizat.
S XIII, a — 1,50 m. B 113.

Piese de mobilier sau accesorii pentru tîmplărie

4. Mîner fragmentar în formă de delfini afrontaţi. L 98 mm. Fig. 1. Fragmentul păstrat reprezintă unul dintre delfini redat foarte stilizat. Coada este sugerată prin patru terminaţii digitiforme, iar înotătoarele, prin două excrescenţe ascuţite aşezate pe spinarea animalului. Cinci asemenea mînere întregi şi îngrijit lucrate se găseau în colecţia lui Botár I. din Turda [13]. Trei dintre cele mai frumoase apar pe o fotografie reprezentînd o vitrină cu obiecte ale colecţiei, restul pot fi identificate pe baza desenelor lui I. Teglas [14]. Un alt mîner, stilizat, provenind tot

[13] *Principia* 99.
[13] R. Ardevan, A. A. Rusu, ActaMP, 3, 1979, p. 394.
[14] *Ibidem*, fig. 8, nr. 30—32 şi respectiv fig. 5, 6.

din Turda, se găsea în colecția lui I. Teglas[15]. Un grup foarte numeros de minere, cu delfinii foarte îngrijit redați, se găsește la Trier[16]. Alte piese similare provin de la Salzburg[17], Zugmantel[18], Novaesium[19]. În afară de zona renană și dunăreană, o serie de minere au fost descoperite în Britannia[20]. Dintre acestea, fragmentul de la Gadebridge Park constituie cea mai apropiată analogie pentru piesa de la Gilău, dată fiind stilizarea accentuată a detaliilor. Marea răspîndire a acestor piese, precum și evidentele diferențe stilistice sesizabile în aceeași zonă, dovedesc că nu poate fi vorba despre un centru unic de producere a minerelor cu delfini — spre exemplu zona Trier —, așa cum s-a presupus uneori. Minerele în discuție ar putea fi foarte bine produse locale.

Bastionul intermediar de pe latura de sud[21]. B 56.

5. Mîner fragmentar. L 34 mm. Fig. 1. Pare să reprezinte tot coada stilizată a unui delfin, care fiind redată printr-o serie de incizii paralele, dă impresia unui element vegetal.

Clădirea A, la sud de camera *a*, a — 0,55 m, pe ultimul nivel roman. B 35.

6. Șaibă circulară plată. d 55 mm. Fig. 1. Asemenea piese serveau la protejarea suprafeței de lemn în locul de contact cu mînerul metalic. Aceasta era montată cu ajutorul unui șplint — sau cui spintecat —, alcătuit dintr-o bandă plată de bronz și care era trecut prin orificiul dreptunghiular al șaibei. Spre exemplu, un mîner de bronz din amintita colecție a lui Botár I. păstrează atît șplintul cît și șaiba[22].

Deschiderea vestică a *p p d*, în caseta B, a — 1,20 m, pe *via principalis* corespunzătoare fazei de piatră I[23]. B 153.

7. Șaibă fragmentară, d 50 mm. Fig. 1. Identică cu piesa nr. 6.

Clădirea A, hol, a — 0,60—0,90 m. Un foarte bun *terminus post quem* pentru acest context este oferit de un fragment de *t s* datat între 160—190 e. n. și descoperit la adîncimea de 1,10 m, într-un strat de pietriș cu urme menajere ce reprezintă un nivel anterior[24]. B 181.

8. Fragment al unei șaibe. d. circa 50 mm. Fig. 1.

Principia, în dreptul pilonilor ce despart curțile *a* și *b*[25]. B 168.

9. Capăt de cui ornamental, în formă de pion de șah. L 17 mm, d bazei 13 mm. Fig. 1. Asemenea piese sînt interpretate fie ca picioare de casetă[26], fie ca mînere-buton[27]. La noi în țară aceste capete în formă de buton sînt frecvente[28].

S I, m 4—5, a — 1,20 m. B 32.

10. Aplică zoomorfă. 32 × 32 × 23 mm. Fig. 2. Piesa reprezintă o protomă de leu foarte stilizat. Prin cele două orificii laterale trecea un inel, astăzi pierdut. În spate se găsește o tijă de care se prindea șplintul ce servea la fixarea aplicii pe o suprafață lemnoasă. Protomele de leu erau aplicate pe casete sau pe alte piese de mobilier, avînd se pare și un rol apotropaic[29]. În Dacia două piese asemănătoare provin de la Vețel și una din fostul județ Odorheiul Secuiesc[30]. Protoma de leu din Turda nu are o funcționalitate precisă, de aceea o amintim doar cu titlu informativ[31]. La Trier se găsește un grup compact de aplici în formă de protomă de leu cu inel, dar tratate mult mai naturalist[32]. Exemplarul cel mai apropiat de cel de

[15] I. Baiusz, ActaMP, 4, 1980, p. 386, nr. 778, pl. V.

[16] H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*, II, Mainz am Rhein, 1966, nr. 302—317. Pt. nordul Africii v. *Boube—Piccot 1975* pl. 184, 268 și 269 (Volubilis și Banasa).

[17] N. Heger, *Salzburg in römischer Zeit*, Salzburg, 1974, p. 138.

[18] A. Büttner, SJ, 20, 1962, pl. 2/1—5 și 6/1—7 (9 piese).

[19] H. Lehner, BJ, 111/112, 1904, p. 410, nr. 3, pl. XXXIII/A.

[20] F. H. Thompson, *Roman Cheshire*, 1965, fig. 20/19 ; B. Cunliffe, Society of Antiquities, 27, 1971, vol. II, p. 117, fig. 48/127 ; A. Rogerson, East Anglian Archaeology, 5, 1977, p. 142. fig. 60/62 ; D. S. Neal, Society of Antiquities, 31, 1979, p. 132, fig. 57, nr. 72.

[21] *Săpăturile Gilău* 38—39, fig. 6.

[22] R. Ardevan, A. A. Rusu, *op. cit.*, fig. 6. O altă piesă întreagă provine din împrejurimile Salzburgului, cf. nota 17.

[23] *P P D*, fig. 3.

[24] *Isac* 71, nr. 6.

[25] *Principia* 87.

[26] C. Partridge, *Skeleton Green. A Late Iron Age and Romano-British Site*, Londra, 1981, 305 (mormîntul XXX), fig. 110, 111 (cap. scris de H. Borrill).

[27] S. S. Frere, *Verulamium Excavation*, I, 1972, fig. 38/106, 109, 39/121 (cap. scris de H. Waugh) ; N. Heger, *op. cit.*, fig. 64 ; H. Lehner, *op. cit.*, p. 378, pl. XXX/B, 36, 37 ; SJ, 2, 1911, pl. 11/17.

[28] S. Sanie, *op. cit.*, p. 193, nr. 43, pl. 49/2 ; *Buciumi*, pl. CXVIII/10.

[29] H. Menzel, *op. cit.*, p. 63 și C. Partridge, *op. cit.*, p. 315—316.

[30] C. Pop, ActaMN, 20, 1983, p. 476, nr. 5, 6, fig. VI /1, 2.

[31] I. Baiusz, *op. cit.*, p. 373, nr. 193.

[32] H. Menzel, *op. cit.*, pl. 54, 55. Cea mai bună analogie la p. 66, nr. 153, ~~fig. 18. Pt.~~ nordul Aficii v. *Boube-Picot 1975* pl. 157—158 (Volubilis) și pl. 281~~—282 (Thamusida)~~.

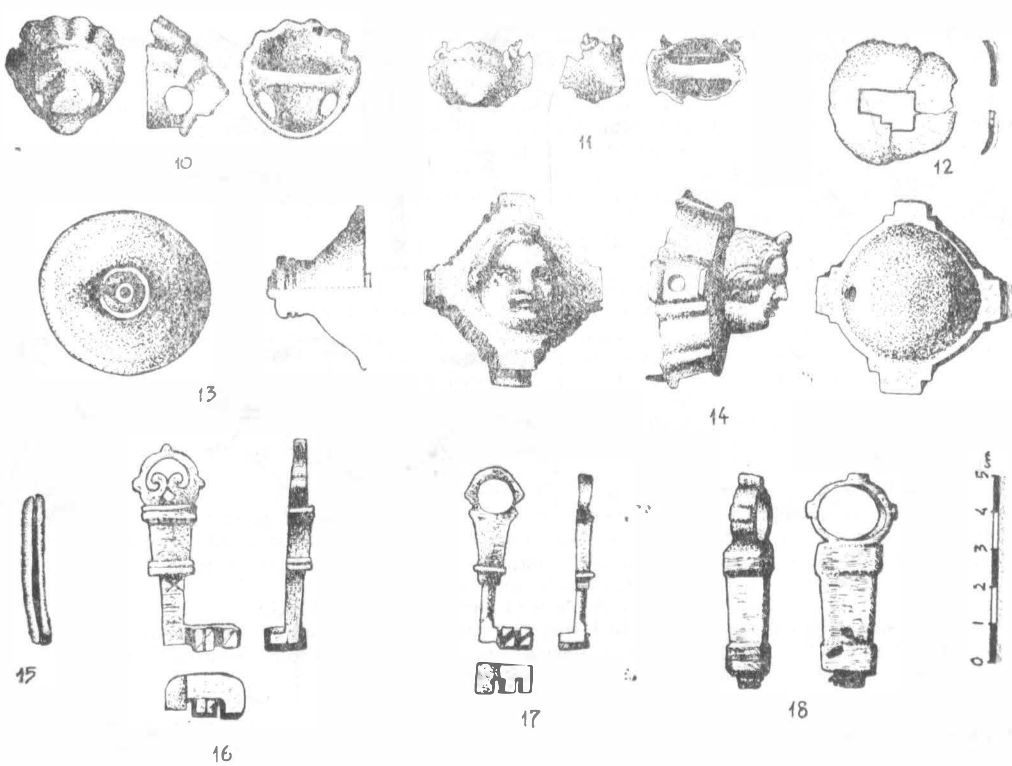

Fig. 2. 10 aplică zoomorfă ; 11 aplică zoomorfă ; 12 şild ; 13 mîner-buton ; 14 carcasă de lacăt ; 15 ramă de geam ; 16 cheie ; 17 cheie ; 18 cheie.

la Gilău provine de la Zugmantel [33]. Trebuie precizat că asemenea protome de leu nu se asociază neapărat cu piesele de mobilier. Ele pot apărea, spre exemplu, şi pe garnituri de armură de tip elenistic [34].

La vest de *principia*, a — 1,60 m, dincolo de drumul de pietriş ce mărginea *principia* I. Acest context arheologic poate fi datat la începutul sec. II e. n., înainte de sosirea alei Siliana la Gilău, pe vremea lui Hadrian [35]. B 83.

11. Aplică zoomorfă. 27 × 18 × 17 mm. Fig. 2. Reprezintă o protomă stilizată de berbec. În spate are o tijă similară cu a piesei nr. 10.

Clădirea A, hol, a — 1,40—1,50 m, în nivelul de arsură corespunzător ,,castrului mic", context databil la începutul sec. II e. n. (vezi spre comparaţie poziţia piesei nr. 1). B 196.

12. Şild fragmentar. 33 × 37 mm. Fig. 2. Avea probabil iniţial o formă circulară. Provine, fie de la o uşă, fie de la o casetă în care erau probabil păstrate obiectele personale ale soldatului [36].

Deschiderea porţii *decumana*, a — 0,80 m. În aceeaşi zonă la adîncimea de 1 m însă, a fost descoperit un fragment de *t s* databil între 165—190 e. n. [37], ceea ce ne face să datăm şildul în discuţie după sfîrşitul sec. II e. n. B 74.

[33] A. Büttner, *op. cit.*, p. 72, pl. 2/14.

[34] G. Waurick, JRGZM, 1983, p. 277, nr. 14, pl. 42,2. Aceste armuri erau însă folosite şi în epoca imperială, după cum o dovedeşte arcul de la Orange din prima jumătate a sec. I e. n., cf. p. 291—292 ; N. Walke, în *Limesforschungen*, III, 1965, pl. 115/3.

[35] *Principia* 88.

[36] Al. Matei, N. Gudea, ActaMP, 5, 1981, p. 196, 206—207, pl. VIII, numite ,,apărătoare de broască" ; nr. 53, 54, 56, 58 nu sînt şilduri ; F. Fülep, *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae)*, Budapesta, 1977, pl. 19/7 ; C. Partridge, *op. cit.*, p. 309, mormîntul XLV. Un şild de fier de la Zugmantel SJ, 1, 1910, p. 54, pl. VII/13, 14 ; H. Lehner, *op. cit.*, p. 406, nr. 59, pl. XXXIII (Novaesium).

[37] *Isac* 71—72, nr. 12.

13. Mîner în formă de buton. d gurii 43 mm, L 27 mm. Fig. 2. Mînerul continuă cu o tijă de fier pentru fixare. O foarte apropiată analogie, sub rezerva că dimensiunile nu rezultă nici din planşă nici din text, se găseşte la Buciumi [38], piesa fiind însă nedeterminată. Mînerele buton de mici dimensiuni puteau aparţine unor casete sau piese de mobilier [39], în timp ce, cele mari puteau servi ca mînere pentru uşi [40].

Descoperire întîmplătoare, 1973. B 59.

14. Carcasă de lacăt cu protoma unui *Amor*. Carcasa 56 × 56 × 12 mm, protoma 26 × 28 × 17 mm. Fig. 2. Pe latura stîngă şi dreaptă a carcasei se găseşte un orificiu, iar în partea inferioară o tijă scurtă. Forma este caracteristică pentru carcasele de lacăt, asemănătoare dealtfel cu cele de sigilii [41]. Personajul reprezentat pe carcasă are părul pieptănat cu cărare pe mijloc şi cîte două bucle în dreptul urechilor. Părul de pe frunte este strîns într-un mic coc, specific lui *Amor*. Gura şi baza nasului sînt neobişnuit de late, ochii sînt uşor asimetrici. Pupilele şi genele, ca şi alte detalii, au fost subliniate cu dalta. În ansamblu, faţa plină are un aspect îmbătrînit. Întregul portret este *absolut* (subl. ns.) identic cu cel al unei statui de bronz în *rondo bosso*, reprezentînd un *Amor* şi descoperită la Illmitz [42]. Pe acest considerent credem că piesa în discuţie este un import.

Bastionul de vest al *p p d*. B 146.

15. Manşon de la o ramă de geam, fragmentar. Cuprinde şase bucăţi cu L totală 190 mm. Fig. 2. Piesa a fost arsă şi în interiorul manşonului au fost găsite fragmente de sticlă vitrifiată. Alături, au fost descoperite numeroase fragmente de sticlă plată cu o grosime de circa 2 mm. Avînd în vedere acest context, considerăm că manşonul a aparţinut unei rame de geam [43].

Clădirea A, hol, a — 1,20 m (vezi nr. 1). B f.i.

Chei

16. Cheie. L 53 mm. Fig. 2.

Porta decumana, bastionul de nord, a — 0,80 m [44]. B 63.

17. Cheie. L 47 mm. Fig. 2.

Clădirea A, la est de zidul lung orientat nord-sud, a — 1,45 m. B 182.

18. Cheie fragmentară. L 57 mm. Fig. 2.

S IV, în zona viei *sagularis*, a — 0,60 m [45]. Din stratul anterior provine un fragment de *t s* datat în epoca lui Marcus Aurelius şi a Severilor [46], ceea ce plasează în sec. III e. n. cheia în discuţie. B 46.

Instrumente medicale

Prezenţa unor instrumente medicale într-un castru roman nu este surprinzătoare [47], în schimb, piesele de la Gilău prezintă o noutate prin faptul că nu cunoaştem — cu o singură excepţie — ustensile identice provenind din Dacia [48].

19. Mîner de scalpel cu spatulă. L 131 mm. Fig. 3. Piesa aparţine unui tip comun de *scalpellus*, instrument dublu terminat printr-o spatulă şi o lamă [49]. Mînerul, de secţiune octogo-

[38] *Buciumi* 76, pl. CXVIII/1.

[39] S. S. Frere, *op. cit.*, fig. 39/17, cu bibliografie şi alte exemple.

[40] H. Lehner, *op. cit.*, p. 378, pl. XXX/13, 39, 41.

[41] H. Schönberger, SJ, 15, 1956, p. 81—94.

[42] R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz am Rhein, 1967, p. 79, nr. 90, pl. 51.

[43] Vezi spre exemplu reconstituirea unei ferestre complete, descoperită în castrul de la Saalburg, SJ, 6, 1914—1924, p. 58—59, fig. 21, 22.

[44] Numeroase tipuri de chei la Al. Matei, N. Gudea, *op. cit.*, p. 191—246.

[45] *Săpăturile Gilău*, fig. 2.

[46] *Isac* 72, nr. 19.

[47] R. W. Davies, SJ, 28, 1970, p. 84—104.

[48] N. Igna, AISC, 2, 1933—1935, p. 223—227; N. Branga, StudComSibiu, 18, 1974, p. 131.

[49] J. Como, Germania, 9, 1925, p. 156, fig. 2/1—9 (descoperirile de la Bingen); N. Heger, *op. cit.*, p. 90; H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes in the British Museum*, Londra, 1899, p. 314, nr. 2331—2341; H. Lehner, *op. cit.*, p. 401, nr. 11—13, pl. XXV, 31—33; I. Baiusz, *op. cit.*, p. 383, nr. 642, pl. IV.

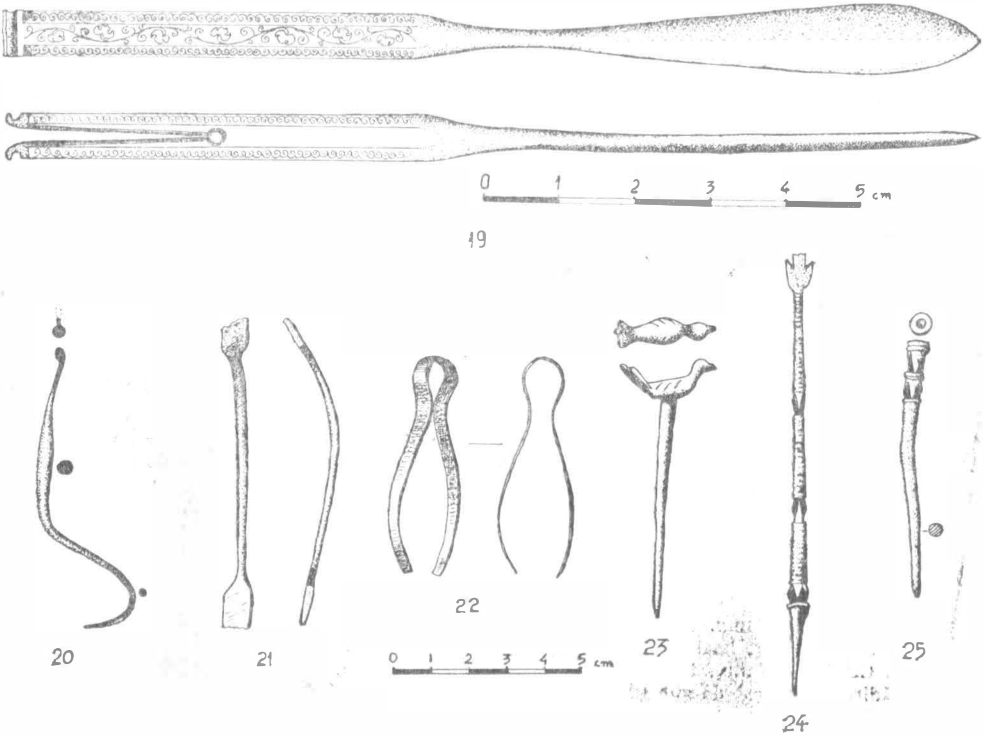

Fig. 3. 19 mîner de scalpel ; 20 apăsător de limbă ; 21 sondă dublă ; 22 pensetă ; 23 ac cu pasăre ; 24 *stillus* ; 25 ac.

nală, este decorat *a niello* cu intarsii de argint ce redau vrejuri de viță de vie și frunze. Un mîner de scalpel cu decor identic și executat în aceeași manieră, deși mai puțin îngrijit, provine de la Trier[50]. O altă piesă asemănătoare, dar decorată numai cu motivul spiralelor succesive ce sugerează circeii viței de vie, lipsind motivul central al vrejului cu frunze, a fost găsită la Gadebridge Park[51]. La un capăt al mînerului se găsește o deschizătură terminată printr-un orificiu cilindric ce păstrează urme de fier. Lama scalpelului se monta în această deschizătură, fiind fixată printr-un sistem cilindric de prindere care permitea detașarea lamei în vederea sterilizării[52]. La celălalt capăt al mînerului se găsește o spatulă utilizată pentru amestecarea balsamurilor sau explorarea leziunilor.

Clădirea A, hol, a — 0,65 m. B 118.

20. Apăsător de limbă. L 75 mm. Fig. 3. Piesa este pliată sub un unghi obtuz pentru a asigura o mai bună priză. Capătul, terminat cu o *ligula*, era utilizat pentru presarea limbii în vederea consultării gîtului. O piesă identică a fost descoperită la Corbridge[53]. Dacă apăsătorul în discuție ar fi fost drept, el putea fi considerat o simplă *ligula* pentru extragerea balsamurilor din recipiente, dar curbura tipică nu lasă loc pentru alte interpretări.

Deschiderea porții *decumana*, a — 0,50 m, mult deasupra piesei nr. 12 ce poate fi datată după sfîrșitul sec. II e.n. B 92.

[50] E. Künzl, TZ, 47, 1984, p. 160, Bl, pl. 6. Alte două piese neornamentate, B 2 și B 3, pl. 7, (cu bibliografie pentru instrumente medicale, p. 194—198).

[51] D. S. Neal, *op. cit.*, p. 143, fig. 63, nr. 211. Acest instrument chirurgical este considerat în mod eronat de autor drept un brici de ras. Alte posibile analogii pentru piesa de la Gilău, la H. Lehner, *op. cit.*, *loc. cit.*, care afirmă că a văzut mai multe asemenea scalpele frumos niellate în Muzeul din Neapole. Totodată citează un exemplar de la Hoffheim, nouă inaccesibil, cf. și SJ, 3, 1912, pl. XIII, 17, p. 50.

[52] Cf. o piesă de la Corbridge la A. G. Gilson, SJ, 37, 1981, p. 5—6, fig. 1/1.

[53] *Ibidem*, p. 8, fig. 3/3.

21. Sondă dublă, fragmentară. L 85 mm. Fig. 3. Piesa aparține categoriei sondelor *specilla*, avînd o formă ușor curbată și două capete spatulate. Ea pare a fi o *spathoma*, un instrument cu funcții farmaceutice și chirurgicale multiple, un capăt fiind utilizat pentru prepararea medicamentelor, celălalt pentru a le aplica pe rană. O piesă similară, dar mai lungă, provine tot de la Corbridge[54] și alta de la Apulum[55].

Via praetoria, la sud de clădirea A, a — 1 m, în același loc cu un fragment de *t s* datat cu probabilitate în a doua jumătate a sec. II e. n.[56]. B 154.

22. Pensetă. L 60 mm. Fig. 3. Piesa putea avea evident și alte utilizări decît cele medicale. O pensetă identică provine de la Buciumi[57].

Via praetoria, la sud de clădirea A, a — 0,95 m, ca și nr. 21. f.i.

Diverse ustensile și podoabe

23. Ac terminat cu o pasăre, probabil porumbel. L 50 mm. Fig. 3. Un ac identic provine de la Drobeta[58], fiind descoperit în săpăturile din secolul trecut. Alte două ace terminate cu un porumbel au fost găsite la Romula și au fost datate în sec. III e. n.[59].

S XVI, în dreptul bastionului de est, care are un singur nivel clar[60]. Piesa aparține deci uneia din fazele de piatră ale porții. B 151.

24. *Stilus*. L 117 mm. Fig. 3. Rupt la partea superioară. Piese decorate cu aceleași benzi de fațete triunghiulare se găsesc la Köln, Saalburg și Carnuntum[61].

Stratul de dărîmătură post romană de pe *via decumana*, a — 0,30—0,40 m, ca și nr. 20. B 159.

25. Capătul unui ac. L 69 mm. Fig. 3. Decorat la partea superioară cu două benzi de fațete triunghiulare asemenea piesei nr. 24.

Principia, ca și nr. 8. B 71.

26. *Bulla* întreagă. 30 × 25 × 14 mm. Fig. 4. Reprezintă un tip de medalion cu o largă răspîndire, folosit pînă la sfîrșitul sec. IV e. n. Purtate la început de copii, aceste medalioane desemnau libertatea — *insigna ingenuitatis, signa libertatis* —[62]. Piese identice cu cea în discuție, avînd același rol de amuletă au apărut la Intercissa în morminte de sec. IV. e.n.[63]. Între cele două hemicalote ale medalionului se găsea un sîmbure, care a dispărut însă la restaurare.

S IV, deasupra ultimei faze a viei *sagularis*, a — 0,50 m. Dată fiind identitatea cu piesele citate, trebuie datată în epoca romană tîrzie, fapt care nu contravine contextului arheologic. B 44.

27. *Bulla* fragmentară. 16 × 13 × 8 mm. Fig. 4. Se păstrează o parte dintr-o hemicalotă și sîmburele lipit de aceasta.

Clădirea A, camera *d*, a — 0,80 m, deasupra podelei de *opus signinum* care funcționa în sec. III e. n. (vezi *infra* nr. 34). B 112.

28. Capac de sigiliu, fragmentar. L 33 mm. Fig. 4. La partea superioară se păstrează o parte din balamaua specifică acestui gen de piese[64]. Decorat cu email dispus în benzi verzi și albe în jurul insulei centrale de culoare verde.

Clădirea A, camera *c*, a — 1,40—1,50 m, pe podeaua de *opus signinum* (vezi *infra* nr. 34). B 69.

[54] *Ibidem*, p. 8, fig. 4/4.
[55] N. Branga, *op. cit.*, p. 131, fig. 1.
[56] *Isac* 73, nr. 34.
[57] *Buciumi* 81, nr. 8, pl. CX/5 sau CXI/1.
[58] D. Tudor, Drobeta, 2, 1976, p. 128, nr. 40, pl. IX/1. Autorul datează greșit piesa în sec. IV—VI e. n., pe baza unor analogii inexacte, cu niște piese în realitate diferite și care provin din mediul gotic (vezi J. Welkow, Germania, 19, 1935, p. 154, pl. 17/13—19).
[59] G. Popilian, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 243, pl. 13/12, 13. Exemplarul prim, întreg, este mai apropiat de piesa noastră. Autorul citează analogii de ace terminate cu pasăre descoperite în Bulgaria și datate în sec. IV—VI e. n., dar afirmă că cel de la Romula, fiind sigur datat în sec. III e. n., nu poate avea caracter creștin, presupunînd perpetuarea acestui tip de ac și în secolele următoare.
[60] *P P D*, fig. 4.
[61] H. Borger, *Das Römisch-Germanische Museum Köln*, München, 1977, fig. 43 și SJ, 2, 1911, p. 18, pl. III/15.
[62] *E A A*, II, p. 222—223, s.v. *bulla*; *Reallexikon der Antike und Christentum*, II, 1954, s.v. *bulla*.
[63] G. Facsar, I. Skoflek, A. Salamon, Mitteilungen des Archäologhische Instituts der Ungarischen Akademie der Wiesenschaften, 7, 1977, p. 99 sq. Mulțumim și pe această cale cercetătorului Mihai Bărbulescu pentru amabilitatea de a ne fi semnalat această lucrare.
[64] D. Benea, ActaMN, 19, 1982, p. 337—343, cu bibliografia.

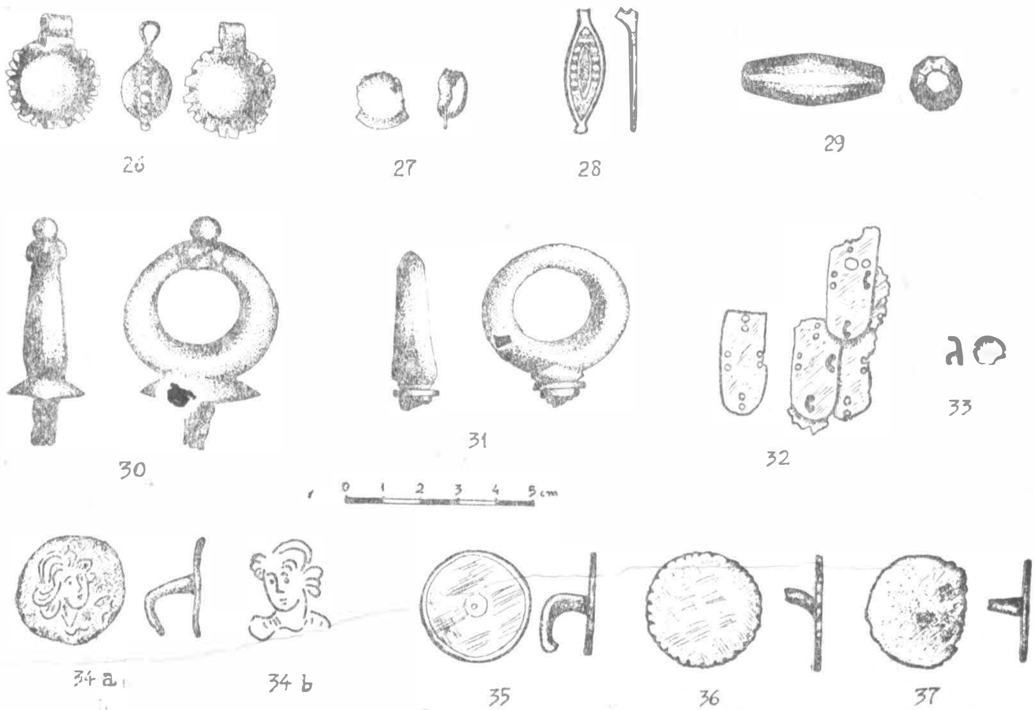

Fig. 4. 26 *bulla*; 27 *bulla*; 28 capac de sigiliu; 29 mărgea bitronconică; 30 inel de dirijare a hățurilor; 31 inel de dirijare a hățurilor; 32 *lorica squamata*; 33 solz de *lorica squamata*; 34 a ținta de scut; 34 b desen pe *umbo*-ul de la Mainz; 35 ținta de scut; 36 ținta de scut; 37 ținta de scut.

29. Mărgea bitronconică fațetată. L 38 mm. Fig. 4. Un șirag complet redînd motivul astragalului a fost descoperit la Zugmantel. Acest șirag pare să aparțină harnașamentului, mai ales că rozetele din capătul său au aceeași formă cu distribuitoarele de curele[65]. Dealtfel, sîntem de părere că pe stela lui Titus Flavius Bassus de la Köln, la gîtul calului se poate distinge un șirag de astragale[66].

Principia, ca și nr. 8 și 25. B 209.

Piese de atelaj

30. Inel de dirijare a hățurilor. 41 × 61 mm. Fig. 4. Prin el era trecut peste jug frîul, ce pornea de la zăbală[67]. Asemenea inele erau fixate, îndeobște, printr-un cui, direct pe jug, așa cum o arată basorelieful de la Neumegen[68]. Piese similare provin din zona renană și dunăreană[69].

Clădirea A, pe podeaua camerei *d*, a — 0,90 m (vezi *infra* nr. 34). B 202.

31. Inel de dirijare a hățurilor. 38 × 43 mm. Fig. 4. Similar cu cel precedent, doar că piciorul fiind rupt, nu putem ști dacă se fixa direct pe jug sau avea un sistem de prindere alcătuit dintr-o tijă în formă de „U"[70].

S XV, a — 1,18 m. B 110/1

65 SJ, 7, 1930, p. 46—47, fig. 23 și pl. XI/48.

66 P. Noelke, în *Römisch Germanische Museum Köln* (ghid), p. 37.

67 G. Raespaert, TZ, 45, 1982, p. 215—273.

68 A. Radnoti, SJ, 19, 1961, fig. 10 și G. Raespaert, *op. cit.*, nr. 21, pl. IX/4.

69 H. Cüppers, TZ, 37, 1974, p. 163, nr. 33, fig. 11; W. Binsfeld și colab., TZ, 40—41, 1977—1978, p. 412, fig. 19. V. mai pe larg *Boube-Piccot 1980* 77 (cu bibliografia), nr. 43—45 (Volubilis), nr. 352—355 (Banasa), nr. 502 (Thamusida) și nr. 602 (Sala).

70 N. Harțuche, Apulum, 6, 1967, p. 231—257, fig. 5/3, 4; 6/6, 7; N. Heger, *op. cit.*, p. 130.

32. Fragmente de *lorica squamata.* Solzii, de 22 × 12 mm, au partea de jos rotunjită și cite opt orificii grupate două cîte două, sus, jos, la dreapta și la stînga. Fig. 4. Aceste piese, nelipsite din castrele trupelor de cavalerie [71], au fost descoperite in diferite puncte ale castrului și la toate nivelurile. În cadrul acestui tip, trebuie menționată o bucată cuprinzind numeroși solzi, descoperită în S I, în stratul de distrugere al primului nivel [72].

Clădirea A, hol, a — 0,50 m, in ultimul nivel. B 126.

33. Solz de *lorica squamata.* Are forma unei ținte circulare cu marginile teșite. Piciorul este pliat după 2 mm. Fig. 4. Această piesă care putea fi considerată o simplă țintă, este în realitate un solz de *lorica.* Afirmăm aceasta întrucit, în 1981, în S XIX a fost descoperită o bucată destul de mare dintr-o cămașă de zale alcătuită din zeci de asemenea ținte, parțial suprapuse, astfel încît din fiecare se vedea doar jumătatea inferioară a circumferinței și care fuseseră probabil montate pe o tunică din piele prin intermediul piciorușelor îndoite [73].

Descoperit împreună cu fragmente de *lorica squamata* din primul tip pomenit, în clădirea A, camera *d*, a — 1,20 m, pe podeaua de *opus signinum* (vezi *infra* nr. 34). B 99/2.

34. Țintă de scut. d 30 mm, piciorul 23 mm, pliat după 11 mm. Fig. 4/34 a. Pe disc este incizat bustul unui *Genius*, imberb, cu păr buclat. Desenul, foarte stilizat, este executat cu multă precizie. Un bust absolut *identic* (subl. ns.) apare pe un *umbo* de scut de la Mainz [74]. Fig. 4/34b. Același desen, dar realizat prin puncte, se găsește pe o țintă care fixa un alt *umbo*, din aceeași localitate [75]. Prin analogie, piesa de la Gilău trebuie să fi aparținut tot unui scut de paradă. Aceleași motive decorative ca și pe scuturile de paradă — Eroși, busturi de *Genii* —, apar și pe un coif de la Waal [76], dovedind similitudinile care există între ornamentele armamentului de paradă. Pe criterii stilistice, cele două *umbo*-uri de la Mainz și coiful de la Waal se datează în jurul anului 200 e.n. Uniformitatea motivelor decorative a pieselor de paradă a fost deja stabilită și în cazul unei armuri pentru fruntea calului, descoperită tot la Gilău și care pare a fi ieșit din aceeași ștanță cu o piesă identică de la Straubing [77]. Și în cazul de față, analogiile indică aceeași origine retică a ornamentelor armamentului de paradă.

Clădirea A, S XIII, pe podeaua de *opus signinum* a unei încăperi ce flanca *via principalis.* Putem deci aprecia că încăperile cu podea de *opus signinum* ale acestei clădiri au funcționat în sec. III e. n. B 123/4.

35. Țintă de scut. d 29 mm, piciorul 23 mm, pliat după 10 mm. Fig. 4. Prin analogie cu piesa anterioară, avînd în vedere și mărimea piciorului, apreciem că aceasta a fost o țintă ce servea la fixarea *umbo*-ului sau a ramei scutului. Decorată cu două cercuri concentrice ponsonate [78].

Clădirea A, hol, a — 1,75 m, în primul nivel. B 190.

36. Țină de scut. d 30 mm, piciorul 8 mm. Fig. 4. Marginea piesei este decorată prin incizii făcute cu dalta [79].

Clădirea A, S III, în stratul de arsură al primului nivel. B 52.

Două ținte aparținînd acestei categorii — B 84 și 80 — au fost descoperite la vest de *principia,* a — 1,60 m, în primul nivel roman, într-o poziție similară cu nr. 10. Este posibil ca acest tip de ținte să fie caracteristic primei jumătăți a sec. II e. n.

37. Țintă de scut. d 30 mm, piciorul 9 mm. Fig. 4. Nedecorată [80].

Clădirea A, hol, a — 0,70—0,80 m. B 163.

38. Copcă alcătuită dintr-o țintă nedecorată cu d 28 mm și cu un picior de 10 mm care era nituit pe un suport triunghiular cu laturile 34 mm și baza de 27 mm. Fig. 5. Ținta și suportul triunghiular au fost descoperite împreună. Întrucit la partea superioară a suportului se păstrează lăcașul de fixare al piciorului ținteі, credem că ne găsim în fața unei singure piese, pe care o numim copcă. Am încercat să traducem prin acest termen așa numiții „*button, loop* sau *dress fasteners*". Ele au fost interpretate în general ca accesorii vestimentare, consi-

[71] S. S. Frere, J. K. St. Joseph, Britannia, 5, 1974, p. 39—42.

[72] *Săpăturile Gilău* 46.

[73] Săpăturile din 1981 au fost comunicate de către D. Isac și subsemnații la Sesiunea de rapoarte arheologice, Vaslui 1982.

[74] H. Klumbach, JRGZM, 13, 1966, fig. 1 și pl. 11/2.

[75] *Ibidem,* fig. 3, pl. 12/3.

[76] *Ibidem*, p. 187, pl. 11/3.

[77] Al. Diaconescu, Marisia, sub tipar.

[78] Mai multe piese similare la *Buciumi*, pl. LXX/23, 27, 31, 32 ; S. Sanie, *op. cit.*, p. 175, nr. 6, pl. 49/1.

[79] Piese similare, în *Buciumi* 69, nr. 1—4, pl. LXX/9, 10, 28, 39, 43 (ultima necatalogată).

[80] Numeroase exemple în *Buciumi* 68.

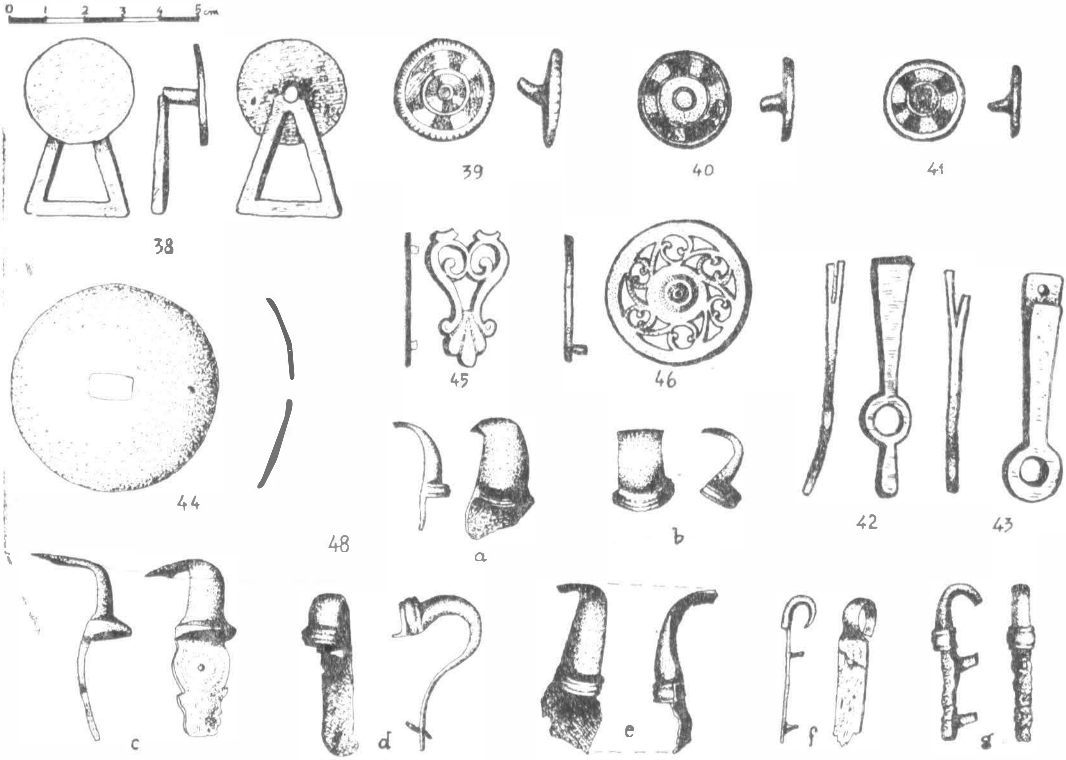

Fig. 5. 38 copcă ; 39 ţintă emailată ; 40 ţintă emailată ; 41 ţintă emailată ; 42 capăt de curea ; 43 capăt de curea ; 44 închizător de balteus ; 45 aplică ajurată ; 46 aplică ajurată ; 48 a, b, c, d, e, f, g carabiniere.

derîndu-se că suportul triunghiular era, fie cusut pe un material textil, fie prins la capătul unor curele, după cum pare să dovedească descoperirea de epocă hallstattiană de la Pullach. Probabil copcile se prindeau prin intermediul ţintei, fie de o butonieră tăiată în material, fie de o verigă ataşată altei curele. Nu există însă reprezentări clare pe monumente pentru un asemenea sistem de închidere a hainelor, cel mult fibulele rotunde pot fi asemuite cu astfel de copci. O altă interpretare le consideră piese de harnaşament, fără a se putea explica în acest caz, nici utilizarea lor, nici faptul că în general sînt de mici dimensiuni şi fragile. Întrucît majoritatea pieselor cunoscute pînă în 1970 proveneau din Britannia şi restul din Germania, s-a considerat că ele ar fi un produs local, izvorît din tradiţia preromană. Existenţa acestor copci şi în Dacia pune sub semnul întrebării o asemenea ipoteză [81].

Piesa de la Gilău poate fi încadrată în „grupa V c" a lui J. P. Wild [82].

Clădirea A, împreună cu nr. 34 şi deci mai tîrzie decît se consideră îndeobşte [83]. B 123/1,3.

39. Ţintă emailată.d 27 mm, piciorul 7 mm. Fig. 5. Decorul, în registrul exterior este realizat din email roşu închis, alternat cu email verde, în cel mijlociu din email portocaliu alternat cu verde, iar cerculeţul central este verde [84]. Chiar dacă în lipsa suportului triunghiular, piesa poate să aibă şi altă funcţionalitate, existenţa unor analogii de copci cu ţinte emailate ne face să luăm în considerare şi o atare ipoteză [85].

Clădirea A, a — 1,30 m. B 215.

[81] Vezi mai pe larg întreaga discuţie şi catalogul la J. P. Wild, *Britannia*, 1, 1970, p. 137—155.

[82] *Ibidem*, p. 144, fig. I.

[83] *Ibidem*, p. 140, 146.

[84] Pentru tehnica emailării, vezi D. Benea, *op. cit.*, p. 340—341.

[85] J. P. Wild, *op. cit.*, p. 140, grupa V b, fig. 1 ; B. Cunliffe, *op. cit.*, p. 122, nr. 145, fig. 51 ; S. Sanie, *op. cit.*, p. 181, nr. 26 pl. 47/2, considerată piesă cu utilizare nesigură.

40. Ţintă emailată. d 25 mm, piciorul 6 mm. Fig. 5. Decorul este realizat în registrul exterior din email albastru alternat cu email alb cu tente verzui, cel mijlociu şi cel central fiind decorate cu email alb cu pigmenţi verzui. Iniţial, în momentul descoperirii, emailul alb cu pigment verde părea complet verde.

Clădirea A, hol, ca şi nr. 38, B. 94.

41. Ţintă emailată. d 21 mm, piciorul 6 mm. Fig. 5. Registrul exterior este decorat cu email albastru şi alb, cel mijlociu cu verde şi cel central cu email alb.

Clădirea A, a — 1,15 m, deasupra piesei nr. 39. B 61.

42. Capăt de curea. L 63 mm. Fig. 5. În centru are un inel care face corp comun cu tija. În despicătură se insera cureaua, prinsă cu un nit. Capetele de curea au fost larg discutate de J. Oldenstein [86]. El le împarte în două categorii: unele terminate printr-un inel, descoperite atît în Germania *libera* cît şi în teritoriul roman şi altele cu inel median, descoperite numai pe *limes*. În Dacia, pe lîngă piesa de la Gilău, mai cunoaştem alte 10 capete de curea aparţinind celui de al doilea grup: două provin de la Turda [87], două de la Răcari [88], două de la Drobeta [89], unul de la Săpata de Jos [90], unul de la Barboşi [91]. Alte două provin de la Mătăsaru din teritoriul extra provincial [92].

Deschiderea porţii *decumana*, a — 1,10 m. Prin comparaţie cu poziţia stratigrafică a piesei nr. 12, acest capăt de curea nu pare a fi tîrziu. B 91.

43. Capăt de curea. L 60 mm. Fig. 5. Se termină printr-un inel. Deosebirea faţă de piesa anterioară pare a fi semnificativă, întrucît se pare că aceste artefacte existau atît în teritoriul roman, cît şi în Germania *libera*, în timp ce celalaltă categorie apare exclusiv pe *limes*. J. Oldenstein este de părere că aceste capete de curea sînt produse sub influenţă germanică, contestînd teoria lui Raddatz care vedea aici o influenţă sarmato-pontică [93]. Întrucît cele 12 exemplare din România pe care le-am amintit, precum şi încă două piese provenind din Britannia [94], depăşesc ca număr exemplarele din Germania şi Raetia cunoscute de Oldenstein (vezi nota 86), aceste artefacte trebuie considerate tipice pentru armata romană fără a mai putea susţine o influenţă germanică, mai degrabă invers, ca şi în cazul pieselor de la Mătăsaru, cele extra provinciale trebuie considerate importuri din imperiu.

P p d, caseta C, la nord de bastionul estic, înspre castru, a — 1,25 m, pe trotuarul amenajat în *faza de piatră II b* [95], adică în ultima perioadă de folosire a porţii. B 218.

44. Închizător de *balteus* (?). d 55 mm. Fig. 5. Este un disc concav gros de 1 mm şi care are în centru un orificiu dreptunghiular de 10 × 7 mm. Credem că este un închizător de *balteus* căruia îl lipseşte nitul cu inelul de prindere, întrucît piesa este bombată şi are un diametru corespunzător pentru categoria amintită [96]. Dealtfel, în cursul campaniei de săpături din 1956 a fost descoperit în castrul de la Gilău un prinzător de teacă, cuprins de L. Petculescu în recentul său studiu închinat acestei categorii de piese [97]. Prinzătorul de teacă atestă, aşa cum era de aşteptat în cazul unei trupe de cavalerie, utilizarea *balteus*-lui de către ala Siliana,

Exteriorul bastionului de nord-vest, a — 1,60 m, în încăperea B. [98]. Din acelaşi loc, dar de la adîncimea de 1,80—2 m, provine un fragment de *t s*, datat între 165—180 e. n. [99]. ceea ce confirmă datarea tîrzie a închizătoarelor de *balteus* [100]. B 64.

[86] *Oldenstein* 147—148, nr. 335—340, Taf. 37.

[87] I. Baiusz, *op. cit.*, p. 374, nr. 206, pl. II şi p. 382. nr. 575, pl. III, care le consideră fragmente de *stillus*.

[88] D. Tudor, Apulum, 5, 1967, p. 249, fig. 8/3, 4.

[89] Idem, Drobeta, 2, 1976, p. 128, nr. 45, 48, pl. IX/6, 9. În ambele cazuri, autorul le consideră mînere de oglindă.

[90] V. Christescu, Dacia, 5—6, 1935—1936, fig. 13/9.

[91] S. Sanie, *op. cit.*, p. 181, nr. 27, pl. 53/6. Le consideră, după D. Tudor, tot mînere de oglindă.

[92] G. Bichir, *Geto dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984, p. 57, nr. 3, pl. LI/17. Din păcate, este ilustrat doar un singur exemplu din cele două. Interpretarea autorului este cea mai apropiată de adevăr, fiind considerate ,,piese de bronz care au putut servi la prinderea unor curele".

[93] *Oldenstein* 148 şi nota 495.

[94] A. şi V. Rae, Britannia, 5, 1974, p. 195.

[95] *P P D*, fig. 3 şi 8.

[96] L. Petculescu, Potaissa, 2, 1980, p. 56, nr. 1—2 şi în special 3. Autorul, bazindu-se şi pe analogii (p. 60), include între închizătoarele de *balteus* şi piesele nr. 2 şi 5, deşi au sistemul de prindere rupt.

[97] Idem, ActaMN, 20, 1983, p. 475, nr. 3, fig. 1/3.

[98] D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, Materiale, 1983, p. 295—296.

[99] *Isac* 71, nr. 10.

[100] L. Petculescu, Potaissa, 2, 1980, p. 61.

45. Aplică ajurată, fragmentară. 37 × 21 mm. Fig. 5. După forma triunghiulară a piesei, credem că ea decora capătul unei curele late, care putea fi și un *balteus*, întrucît aceștia sînt decorați cu motive florale similare cu al piesei in discuție, atît incrustate în piele, cît și realizate prin aplici ajurate [101]. Dealtfel, o piesă sculpturală descoperită la Cluj-Mănăștur reprezintă cu multă claritate un *balteus*, a cărui parte inferioară este decorată cu motive care sugerează o aplică ajurată, terminată „în formă de inimă" [102].

Clădirea A, camera *c*, pe podeaua de *opus signinum* (vezi *supra* nr. 34). B 109/7.

46. Aplică circulară ajurată. d 38 mm. Fig. 5. Asemenea piese decorate, fie cu motiv în formă de *pelta*, fie cu trompete stilizate, pot să aparțină tot unor *baltei* [103].

Clădirea A. B 100.

Piese de harnașament

47. Carabinieră. L 77 mm. Fig. 6. Asemenea piese serveau la articularea hățurilor, fie prin intermediul unor verigi, fie prin distribuitoare de curele. Ele se compun din două părți: corpul plat, ce se fixează prin două nituri de curea și clema, care îndoită asemenea unui cîrlig se închide prinzîndu-se de niturile corpului. Piesa în discuție, cu corpul în formă de „pișcot", este considerată ca fiind caracteristică harnașamentului militar [104]. Edificatoare pentru funcționalitatea carabinierelor sînt și două piese provenind de la Buciumi [105]. Tot acolo s-a găsit o *phalera* cu patru toarte, două din ele păstrînd încă carabinierele, pe care însă autorii o consideră „pafta" și nu o trec între piesele de harnașament [106]. Tot la fel de edificatoare este și descoperirea de la Săbăoani [107].

SIV, pe latura de vest a castrului mare, în șanțul fazei de pămînt. B 38.

48. Un număr de 9 carabiniere de forme foarte variate (B 24, 215/2, 103, 192, 191, 5, 142/2, 95, 27), Fig. 5./48 a-g și fig. 6/48 h, i, provin din toate nivelurile romane, astfel încît putem aprecia că ele au fost utilizate în sec. II—III e. n. și doar studii tipologice mai detaliate vor putea opera distincții cronologice mai fine.

49. Distribuitor mobil de curele. d 37 mm, grosime 14 mm. Fig. 6. Prin cele patru deschizături treceau două curele care se intersectau sub un unghi de 90 de grade. Întrucît piesa nu pare să aparțină echipamentului unui soldat, o considerăm piesă de harnașament [108]. Deoarece deschizăturile sînt destul de înguste, credem că distribuitorul acesta era montat la intersecția dintre fruntarul și obrăzarul căpăstrului. Pe numeroase reprezentări sculpturale de cavaleriști, în această poziție se găsește o piesă circulară de mici dimensiuni, foarte asemănătoare cu distribuitorul în discuție [109].

S X, a — 0,55 m, într-o cameră a *praetorium*-ului. B 82.

50. Distribuitor fix de curele, în formă de cruce. 52 × 56 mm. Fig. 6. O piesă similară, descoperită la Novaesium, a fost inclusă între distribuitoarele de curele [110]. Îndeobște distribuitoarele fixe au trei articulații, cele care o au și pe a patra, utilizată pentru o curea suplimentară, sînt considerate mai tîrzii [111].

Bastionul de nord-vest. B 162.

[101] SJ, 1, 1910 pl. VIII/1 a, b, c (Zugmantel); B. Stjernquist, SJ, 13, 1954, p. 62 fig. 4/1 (*balteus* de la Vimose cu incrustații în piele); A. Gaheis, BJ, 142, 1937, pl. 80, fig. 1 (Lauriacum); *Oldenstein* 226—235.

[102] P. Iambor, St. Matei, A. Halasu, ActaMN, 18, 1981, p. 143, nota 11, pl. VII/1.

[103] L. Petculescu, *op. cit.*, p. 61, nota 15; B. Stjernquist, *op. cit.*, p. 62, fig. 4/2 (*balteus* de la Thorsbjerg, care are pe lîngă închizătorul circular și o aplică similară).

[104] S. S. Frere, *op. cit.*, fig. 40, nr. 124, cu numeroase alte exemple. În plus, A. Rogerson, *op. cit.*, p. 138, fig. 58/44 (cap. scris de D. Mackreth); C. F. C. Hawkes, M. R. Hull, Society of Antiquities, 14, 1947, p. 339, pl. CIII, 9. De altfel, definitorie pentru utilizarea carabinelor este *phalera* de la Novaesium care păstrează intacte toate cele patru toarte, de două din ele fiind acroșată o carabinieră (cf. H. Lehner, *op. cit.*, p. 374, Taf. XXX/A, 9). V. și *Boube-Piccot 1980* 131 (cu bibliografia), nr. 139—155 (Volubilis), nr. 402—407 (Banasa) și nr. 529—535 (Thamusida).

[105] *Buciumi* 76, pl. CXIV/28, posibil și CXV/1.

[106] *Ibidem* 74, nr. 1, fig. LXXX.

[107] V. Ursachi, Carpica, 1, 1968, p. 166 poziția e, f, fig. 41/1, 2 și 42.

[108] Astfel a fost interpretată o piesă identică provenind de la Saalburg, vezi SJ, 6, 1914—1924, pl. IV/27. La fel *Boube-Piccot 1980* 122, nr. 117 și 118 (Volubilis) și nr. 515—520 (Thamusida).

[109] Vezi *supra*, nota 66.

[110] H. Lehner, *op. cit.*, *loc. cit.*, pl. XXX/A, 18. O piesă identică cu cea de la Gilău la *Boube-Piccot 1980* 122, nr. 115 (Volubilis).

[111] C. F. C. Hawkes, M. R. Hull, *op. cit.*, *loc. cit.*

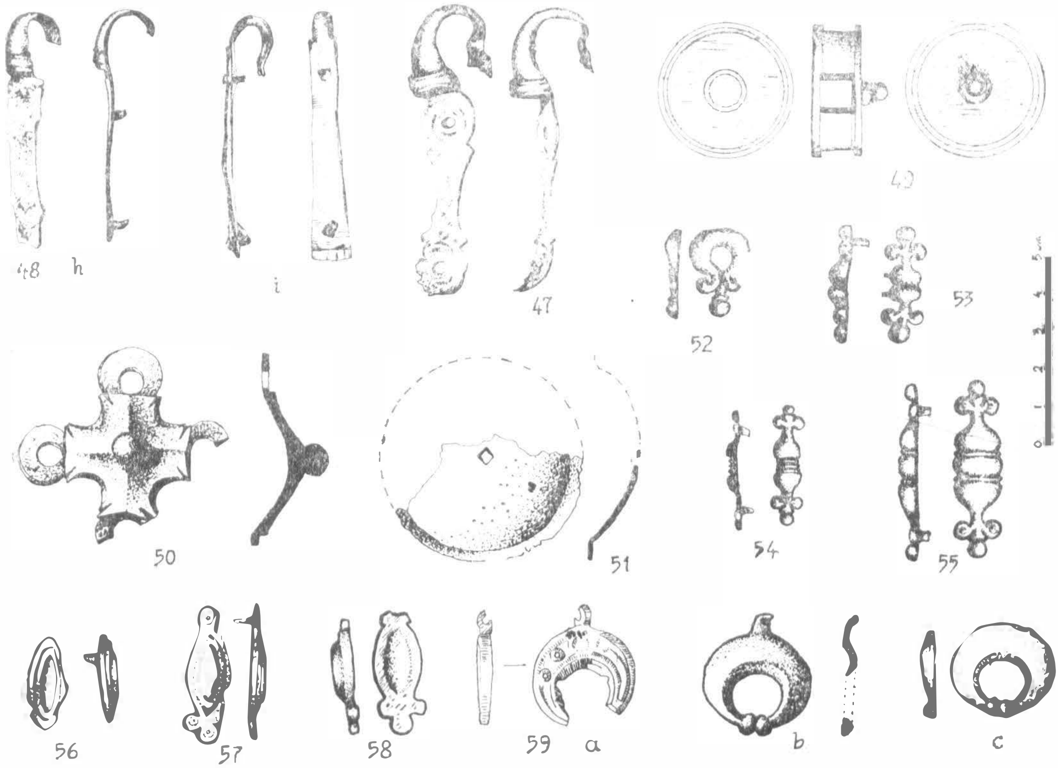

Fig. 6. 48 h, i carabiniere ; 47 carabinieră ; 49 distribuitor mobil de curele ; 50 distribuitor fix de curele ; 51 aplică concavă ; 52 pandantiv *phallic* cu *lunula* ; 53 aplică *phallică* ; 54 aplică *phallică* ; 55 aplică *phallică* ; 56 aplică cu „simbure dublu de migdală;" 57 aplică cu cap trolobat și „simbure dublu de migdală" ; 58 pandantiv cu „simbure simplu de migdală" ; 59 a, b, c, pandantive în formă de *lunula*.

51. Aplică concavă. d 53 mm. Fig. 6. Asemenea piese sînt încadrate în general între falerele care ornamentează hamurile calului [112]. Pot fi citate însă și alte interpretări : sfirlează sau placă de la tamburină [113] sau suport de luminare [114].

Principia, curtea *a*. B 81.

Aplici și pandantive cu rol apotropaic

52. Pandantiv (?) *phallic*, fragmentar. 23 × 16 mm. Fig. 6. Se termină printr-o *lunula* cu un *phallus* stilizat. Simbolul *phallic* are un incontestabil rol apotropaic [115]. Se pare că aceste pandantive și aplici provin din amuletele *phallice* semilunare utilizate în sec. I e. n. Asocierea lunulei cu *phallus*-ul stilizat în cazul piesei de la Gilău poate reprezenta o formă de tranziție, și deci timpurie.

Descoperit împreună cu nr. 17, într-un nivel timpuriu. B 182/2.

[112] L. H. Barfield, Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands, 3, 1968, p. 26, nr. 3 și p. 97, fig. 36/7 ; C. F. C. Hawkes, M. R. Hull, *op. cit.*, pl. CIII/25—27 ; D. S. Neal, *op. cit.*, p. 130, nr. 50, 52, fig. 56.

[113] H. Cüppers, A. Neyses, TZ, 34, 1971, p. 169, nr. 2, Abb. 13, 2.

[114] P. Noelke, *op. cit.*, p. 92.

[115] *Oldenstein* 137, nota 436.

53. Aplică cu două reprezentări *phallice* stilizate [116]. 31 × 10 mm. Fig. 6. Aceste reprezentări sînt larg răspîndite în tot imperiul și pot fi datate în prima jumătate a sec. III e. n. [117]. Întrucît descoperirile de la Celles-les-Waremmes, Fenz, Zugmantel [118], cuprind garnituri complete de harnașament, reprezentările *phallice* stilizate pot fi considerate ca amulete ecvestre tipice.
Clădirea A, hol, a — 1,40—1,45 m, posibil la același nivel cu piesa nr. 52. B 189/1.

54. Aplică *phallică*. 32 × 6 mm. Fig. 6.
Descoperită împreună cu nr. 55, 59, 64, 66 și aparținînd probabil aceleiași garnituri. B 98/5.

55. Aplică *phallică*. 46 × 12 mm. Fig. 6. Spre deosebire de piesele anterioare, dacă tija centrală se termină cu un buton semisferic, lobii laterali sînt plați și volutele sînt sugerate prin cîte un cerc ponsonat. Considerăm că această piesă face trecerea spre aplicile și pandantivele terminate cu capete treflate și decorate cu așa numitul motiv al ,,ochilor circulari".

Descoperit împreună cu nr. 54, 59, 64, 66. Întrucît credem că piesa nr. 66 poate fi datată în a doua jumătate a sec. II e. n., exemplarele de la Gilău par a fi mai timpurii decît grupa stabilită de Oldenstein, apropiindu-se de descoperirea de la Dura Europos, datată post 165 e. n. [119]. B 98/7.

56. Aplică decorată cu motivul ,,sîmburelui dublu de migdală". 26 × 11 mm. Fig. 6. Motivul ,,sîmburelui de migdală" are tot un rol apotropaic. Migdala era un simbol al fertilității și al forței masculine de procreație, avînd un rol similar cu simbolul *phallic* [120]. O piesă absolut identică provine de la Weisenburg [121].
S VII, a — 0,85 m. B 180.

57. Aplică cu motivul ,,sîmburelui dublu de migdală" și capăt treflat decorat cu motivul ,,ochilor circulari". 36 × 13 mm. Fig. 6. Cele două cercuri concentrice care decorează lobii, au fost interpretate ca o reprezentare stilizată a unor ochi, izvor al deochiului [122]. Așa cum o dovedește piesa nr. 55, există forme intermediare între reprezentarea *phallică* stilizată și aceste terminații treflate, decorate cu cercuri concentrice. Noi sîntem înclinați să vedem aici un proces de simplificare al primului motiv, cercurile ponsonate sugerînd volutele și butonul amuletelor *phallice*. În aceeași ordine de idei, motivul ,,sîmburelui de migdală" poate proveni din imaginea stilizată a unei *vulva*. Aplicile și pandantivele cu motivul ,,migdalei" și al ,,ochilor circulari" sînt foarte numeroase în provinciile vestice ale imperiului, fiind foarte frecvente mai ales în zona dunăreană [123]. În Dacia piese identice cu cele de la Gilău apar la Buciumi [124].

La est de bastionul nordic al porții *decumana*, a — 0,75 m, pe *via sagularis* a castrului de piatră. B 66.

58. Pandantiv (?) cu motivul ,,sîmburelui simplu de migdală". 32 × 14 mm. Fig. 6. Capătul trilobat este lipsit de decor, asemenea unei piese de la Saalburg [125]. Motivul ,,sîmburelui simplu de migdală" apare pe o piesă de la Cannstadt și Straubing [126].

Deschiderea *p p d*, caseta C, a — 1,90 m, în stratul de amenajare corespunzător *fazei de piatră* I [127]. B 141.

59. Trei pandantive și trei aplici în formă de *lunula*. B f. i., 65, 183, 49, 98/4, 187. Fig. 6/59 a-c și fig. 7/59 d-f. Aceste piese au rol apotropaic și cu toate că *lunula* poate fi o amuletă cu utilizare foarte variată, totuși, piesele descoperite în castre par să aparțină harnașamentului așa cum o dovedesc și reprezentările sculpturale [128]. În Dacia, *lunulae* cu capetele unite prin doi butoni au mai fost descoperite la Slăveni [129] și Buciumi [130]. În imperiu, analogiile sînt foarte

[116] *Ibidem*, pl. 34, nr. 262, 266, 267.
[117] *Ibidem* 137—139.
[118] *Ibidem* 137, notele 438, 439.
[119] *Ibidem* 139.
[120] *Ibidem* 140, notele 461, 463.
[121] *Ibidem*, nr. 287, pl. 35.
[122] *Ibidem* 140, nota 464.
[123] *Ibidem* 141, notele 467—470 și nr. 277. Pt. nordul Africii, v. *Boube-Piccot 1980* 264, nr. 436 și 440 (Banasa).
[124] *Buciumi*, pl. CXVII/1, 2 (în mod inexplicabil aceste pandantive sînt considerate aplici, p. 71), CXIV/10.
[125] *Oldenstein*, nr. 278, pl. 35.
[126] *Ibidem*, nr. 279, 280, pl. 35.
[127] *P P D*, fig. 6, stratul nr. 7.
[128] *Oldenstein* 163.
[129] D. Tudor, OR[4], p. 291, fig. 81/1.
[130] *Buciumi*, pl. LXXI/28, CXVII/5, 7, 9, considerate părți de cataramă, p. 69—70. Piesele 35, 36 de pe pl. LXXI par să aparțină tipului de *lunula* fără butoni.

numeroase[131]. Se pare că acest tip de *lunula* trebuie datat cu precădere în sec. II e. n. Dealtfel, singurele piese cu context stratigrafic clar de la Gilău sînt B 49 și 187 găsite în clădirea A, a — 1,60—1,80 m, corespunzînd primului nivel roman.

60. Două pandantive fragmentare. 44 × 17 mm, respectiv 47 × 15 mm. Fig. 7/60 a, b. Au formă romboidală și se termină cu un buton semisferic. O piesă similară provine de la Arnsburg[132].

S I, m 19, a — 1,70 m, ceea ce corespunde primului nivel roman, databil la începutul sec. II e. n. B 4.

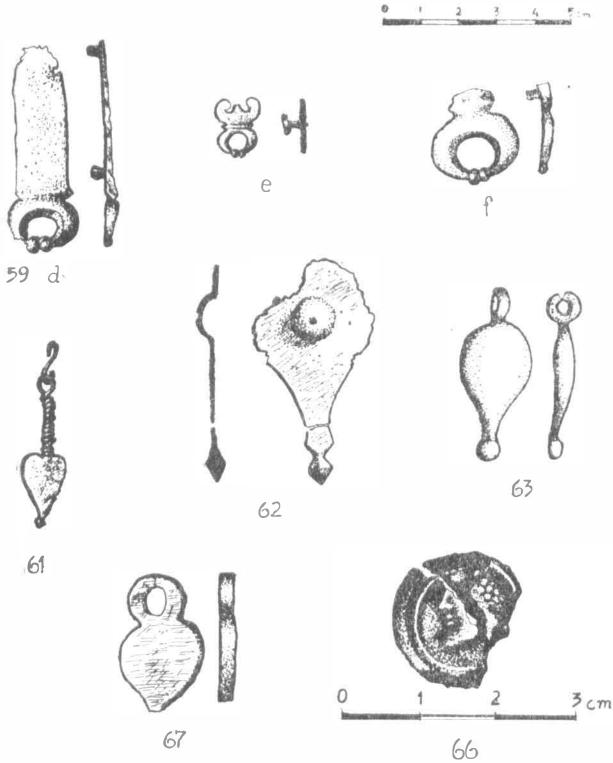

Fig. 7. 59 d, e, f aplici în formă de *lunula*; 60,a b pandantive romboidale fragmentare; 61, 62, 63 pandantive în formă de inimă cu buton; 64 aplică cu pandantiv în formă de inimă; 65 aplică-caboșon cu motiv floral; 66 aplică-caboșon cu figură umană; 67 pandantiv în formă de inimă.

61. Pandantiv în formă de inimă cu buton și tijă lungă de prindere. 19 × 11 mm. Fig. 7 Două piese similare dar de formă romboidală au fost găsite la Buciumi[133].

Deschiderea porții *decumana*, a — 1 m, împreună cu un fragment de *ts* databil între 165—190 e. n. (vezi nota 37). B 96.

62. Pandantiv fragmentar. 60 × 32 mm. Fig. 7. În centru are o protuberanță semisferică, iar butonul terminal este prismatic. Analogii se găsesc la Wiesbaden[134] și Buciumi[135].

Clădirea A, hol, a — 1,20 m. B 164.

[131] *Oldenstein*, nr. 442—448, pl. 45, nota 544 (din păcate, trimiterile autorului la propria planșă sînt greșite). Vezi în plus H. G. Simon, SJ, 34, 1977, p. 52, nr. 2 și fig. 2, 3; *Boube-Piccot 1980*, 152, nr. 187—193, 424, 556, 559—561.

[132] *Oldenstein*, 246, nr. 205, pl. 30.

[133] *Buciumi*, pl. CXVIII/8, 12.

[134] *Oldenstein* 246, nr. 197, pl. 30.

[135] *Buciumi*, pl. LXIX/27. Considerată în mod inexplicabil drept țintă „cu cap romboidal și proeminență", p. 69. La fel, pandantive în formă de inimă terminate cu un buton — pl. LXXI/26, 39—, sînt considerate „limbi de cataramă", p. 70.

63 Pandantiv în formă de inimă cu buton. 35 × 18 mm. Fig. 7. Veriga de prindere masivă este sudată perpendicular pe planul piesei, ceea ce indică un sistem de prindere printr-o balama, ca și în cazul unor piese de la Heftich, Osterbrucken, Wiesbaden și Feldberg [136]. Ultima piesă, descoperită într-un context databil în a doua jumătate a sec. II e. n., este o analogie apropiată, doar că îi lipsește butonul terminal. Și mai asemănătoare este o piesă de la Mainz [137].

Clădirea A, camera *d*, a — 1,20 m (vezi nr. 34). B 99/1.

64. Aplică dreptunghiulară cu pandantiv în formă de inimă. Aplica 4 × 13 mm, pandantivul 24 × 20 mm. Fig. 7. O bună analogie o constituie pandantivul de la Niederbieber, datat în a doua jumătate a sec. II e. n. [138].

Descoperit împreună cu nr. 66. B 98/3.

65. Aplică-caboșon cu motiv floral. d 29 mm. Fig. 7. Aceste piese, realizate dintr-o plăcuță subțire de bronz, se montau pe un disc, inel sau țintă și puteau să decoreze centuri și curele [139]. Piesa în cauză făcea parte dintr-o garnitură, probabil de harnașament, împreună cu piesele nr. 54, 55, 59, 64, 66. Acest motiv floral apare pe piese de harnașament [140]. B 98/1.

66. Aplică-caboșon cu un profil uman lucrat *au repoussé*. d circa 18 mm. Fig. 7. Se distinge partea posterioară a capului cu un păr cîrlionțat sugerat prin mici protuberanțe. Nasul este proeminent, ascuțit, buzele cărnoase, barba tunsă îngrijit este adusă în față și pare a fi destul de ascuțită. Portretul seamănă cu cel a lui Lucius Verus sau Marcus Aurelius, deși porțiunea păstrată este relativ redusă. Oricum, după coafură, piesa se încadrează la sfîrșitul sec. II e.n., eventual începutul sec. III e.n. Asemenea butoni ornamentali se datează în general în sec. I e. n. și la începutul sec. II e. n. Într-un singur caz un caboșon are figura lui Geta și a fost descoperit într-un context de sec. III e. n. [141].

Clădirea A, în condiții stratigrafice neclare. B 98/9.

67. Pandantiv în formă de inimă. 36 × 21 × 4 mm. Fig. 7.

S XV, a — 170 m, în *agger*. B 93.

CONCLUZII

În acest studiu am încercat să operăm cîteva delimitări cronologice. Am putut izola astfel o serie de piese care provin cu certitudine din faza „castrului mic" care a fost abandonat foarte probabil la venirea alei Siliana la Gilău, pe vremea lui Hadrian și care în consecință pot fi datate la începutul sec. II e.n. Acestea sînt: nr. 10, 11, 17 35, 36 (3 ținte zimțate), 60. Pandantivele cu *lunula* nr. 59 d, f și pandantivul *phallic* cu *lunula* nr. 52 sînt piese care pe bază de analogii pot fi considerate timpurii. Nu întîmplător ele provin din același prim nivel. Acest rezultat nu poate fi însă absolutizat. Astfel, mînerul de *patera* nr. 1, care tot pe bază de analogii ar trebui considerat foarte timpuriu se dovedește a fi fost în uz multă vreme, întrucît el provine dintr-un nivel în care apare un *t s* datat între 160—190 e.n.

Utilizînd *terminus post quem* oferit de *t s*, care la Gilău se datează cu precădere între 160—190 e. n. am putut plasa cîteva piese în sec. III e. n.: nr. 7, 12, 44. În cazul închizătorului de *balteus* nr. 44, datarea coincide cu cea generală acceptată. Tot în sec. III e. n. am putut plasa o serie de piese provenind din încăperile clădirii A, deasupra podelei de *opus signinum*, întrucît în acest context a fost găsită ținta de scut decorată, nr. 34. Este vorba despre nr. 28, 30, 38, 45, 63. În cazul atașului de găleată, nr. 2, poziția stratigrafică indica cu toată probabilitatea sec. III e. n.

136 *Oldenstein* 246, nr. 199, 204, 206, respectiv 202, pl. 30.

137 *Ibidem* 126, nota 391.

138 *Ibidem* 126 și 246, nr. 198, pl. 30. v. și *Boube-Piccot 1980*, nr. 528 (Thamusida).

139 D. Alicu, ActaMN, 20, 1983, p. 394.

140 Stela lui Longinus a J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1963, p. 158, nr. 83, pl. 92.

141 D. Alicu, *op. cit.*, nota 30.

Analogiile confirmă această datare. În schimb garnitura cuprinzînd nr. 54, 55, 59, 64, 65, datată pe baza nr. 66 la sfîrşitul epocii Antonine, cuprinde aplici *phallice* considerate îndeobşte de sec. III e.n.

În epoca tîrzie au fost datate pe bază de context nr. 5, 20, 24, 43, 26, 27, ultimele două au analogii în sec. IV e.n.

O serie de piese, cum ar fi solzii de *lorica squamata* şi carabinierele, apar în toate perioadele.

Prezentarea acestor piese ridică problema centrelor de producţie, a circulaţiei mărfurilor şi a motivelor decorative. De la început trebuie să remarcăm deosebita unitate a culturii materiale romane. Pentru sec. II—III e.n. este evident că această civilizaţie unitară nu se datorează puterii centrale. Abia după reformele lui Diocletian putem vorbi despre o intervenţie directă a factorului politic în producţie, despre o nivelare, o standardizare a artefactelor. Este evident că unele piese de excepţie sînt, fie importuri, fie opera unor meşteri itineranţi, dar marea masă a produselor sînt realizate pe loc, castrele constituind nu doar centre militare şi administrative, ci şi economice.

Atît în cazul unor garnituri de echipament de paradă (ţinta de scut nr. 34) sau al carcasei de lacăt nr. 14, am găsit analogii care merg pînă la identitate cu piese provenind din zona retică. Pentru armamentul de paradă, H. Klumbach, pe baza similitudinilor cu plăcile votive dolicheniene, înclina să creadă că identităţile stilistice ce apar pe linia Dunării, din Raetia pînă în Moesia, se datorează existenţei unor meşteri itineranţi de origine siriană. La fel, J. Garbsch şi L. Petculescu preferă această soluţie, deşi este evident că într-o serie de *fabricae* din castre, armamentul de paradă era cel puţin reparat şi în general aceste obiecte erau proprietatea fiscului [142]. Întrucît este greu de făcut o distincţie netă între armamentul de paradă şi cel uzual, mai ales în cazul trupelor de cavalerie [143], iar armanentul obişnuit era cumpărat şi în final vîndut înapoi de către soldat unităţii în care servise [144], este posibil ca şi echipamentul de paradă să fie achiziţionat de gradaţii specializaţi în aprovizionarea trupei, din centre aflate uneori la mare distanţă, după cum o dovedeşte *pridianum*-ul Hunt [145].

Este oricum cert că pe linia Dunării, în sec. II—III e.n., a înflorit un comerţ intens. Este greu însă de stabilit care au fost centrele producătoare în această perioadă. Astfel, simpla cartare a locului de descoperire a unei anumite categorii de piese nu reflectă atît răspîndirea în antichitate a artefactului, cît mai degrabă stadiul actual al cercetărilor. De exemplu, mînerele cu delfini nr. 4, 5, aşa cum am arătat, nu pot fi considerate produse specifice ale atelierelor renane, de unde la un moment dat proveneau numeroase descoperiri întrucît, numai în Dacia Porolissensis, dacă luăm în considerare şi vechile colecţii, numărul acestora este considerabil. La fel, s-a emis ipoteza că aşa numitul motiv al „trompetelor" ar fi de origine britanică, inspirat din Latène-ul tîrziu autohton, pentru ca mai apoi, descoperiri cum ar fi cea de la Dura Europos, să pună sub

[142] J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München, 1978, p. 18; L. Petculescu, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 392 recenzie.

[143] L. Petculescu, *Coifuri ornamentale şi garnituri de armură romane descoperite în Dacia*, comunicare ţinută la sesiunea Muzeului judeţean Deva, în octombrie 1985.

[144] D. Breeze, Britannia, 7, 1976, p. 94.

[145] G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Londra, 1969, p. 238, Appendix C, nr. 157.

semnul întrebării această afirmație [146]. Este posibil ca moda și comerțul să joace un rol important în răspîndirea unor artefacte tipice unei anumite zone. Cele două copci amintite în articolul de față la nr. 38 dovedesc că aceste piese nu sînt specifice doar Britanniei. Și mai evident, prezența în Dacia a numeroase capete de curea, nr. 42, 43, pune la îndoială ipoteza originii germanice a acestui produs. Prezența unor capete de curea atît în zona nord pontică cît și în Germania *libera* se poate explica acum mult mai ușor, prin producerea acestora în Imperiul roman, întrucît, cele zece exemplare citate de noi ca provenind din provincia Dacia, plus două din imediata sa vecinătate, depășesc ca număr pe cele cunoscute în zona germano-retică.

În schimb, numeroase aplici și pandantive sînt cu siguranță produse locale, a căror răspîndire pe arii întinse se datorează unor factori complecși. Există numeroase exemple de *fabricae* a unor castre, atît de legiune, cît și auxiliare. Prezența lor a putut fi pusă în evidență atît prin descoperirea clădirii propriu-zise, cît și prin descoperirea unor retorte, linguri de turnat, turte de bronz, piese semifabricate sau piese scoase din uz, adunate pentru a fi retopite [147]. Răspîndirea acelorași motive decorative se poate datora modei, circulației trupelor și mai ales a ofițerilor.

Prin studiul de față dorim să contribuim la încercarea de a stabili o cronologie a bronzurilor minore romane, precum și la descifrarea sistemului complex al producției și schimbului care a generat unitatea de civilizație mai sus pomenită.

Este adevărat că abia publicarea numeroaselor piese încă inedite, fie din noile săpături, fie din vechile colecții, va putea valida sau corecta ipotezele care sînt formulate cu ocazia publicării unor loturi izolate de piese.

ROMAN BRONZES FROM GILĂU

ABSTRACT

The authors present a series of small finds from the roman fort at Gilău (jud. Cluj) discovered between 1976 and 1981.

Some of these can be dated at the beginning of the second century A D, as they belong to a level abandoned in early Hadrianic times. These are : the lion-headed fitting nr. 10, the ram-headed one nr. 11 the key nr. 17, the shield studs nr. 35 and 36 (three pieces of the same tipe), the two pendants nr. 60. The lunula pendants nr. 59 d and f, and the phallic pendant with lunula nr. 52, appreciated to be early by means of analogies, also belong to this level. On the other hand the patera handle nr.I usually considered to be tipical for the first century, was found in a later level and in the same context with a Samian ware dated between 160—190 A D.

Another group of finds may be dated in the first half of the III-rd century A D as they are subsequent to Samian ware fragments dated 160—190 A D : the washer nr. 7, the shield plate nr. 12, the key nr. 18, and the *balteus* fastener nr. 44.

Finds nr. 28 (seal lid), 30 (bridle ring), 38 (loop fastener), 45 (pierced fitting), and nr. 63 (pendant) from above an *opus signinum* floor in a barrack-block, are also to be dated in the first half of the III-rd century as they come from the same context with the shield stud nr. 34. The joining part of a bucket handler nr. 2, dated by analogy in the first half of the III-rd century was found in the headquarter building, in a context dated by other means in the same period.

[146] *Oldenstein* 77.
[147] *Ibidem* 69—74.

Fittings nr. 54, 55, 59 c, 64, 65, belonging to the same set can be dated towards the end of the second century by help of piece nr. 66, presumably depicting Marcus Aurelius or Lucius Verus.

The dolphin handle nr. 5, the tongue pressor nr. 20, the *stillus* nr. 24, the strap end nr. 43, the *bulla* nr. 26, and 27, were found in contexts belonging to the second half of the III-rd century, nr. 26 and 27 having good analogies in the IV-th century.

It must be mentioned that *lorica squamata* pieces and harness clips appear in all periods.

More details of the display of some of these small finds in the whole territory of Dacia can be found in ,,A Note on Roman Military Equipment from Roumania", presented at the ,,Roman Military Equipment Conference" in Nottingham (April 1985), by the same authors. In this summary we must stress that some of the pieces from Gilău are to be considered imports, such as the shield stud nr. 34, and the padlock lid nr. 14, which have perfect equivalents in Raetia. On the other side, the dolphin handles nr. 4 and 5, even having good analogies in the Rheinlands, are frequent in Dacia too, and could be considered local products. Loop fasteners, tipical Britannic artefacts, were spread by trade or fashion to Dacia (see nr. 38). Strap ends (nr. 42 and 43) that have number of analogies not only in the western provinces but also in *Germania libera*, are largely attested in Dacia, so that they can not be of Germanic influence but a tipical Roman artefact sold also to the barbarians.

ABREVIERI

Boube-Piccot 1975 — Ch. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc II. Le mobilier*, în Études et travaux d'archéologie marocaine, 5, 1975.

Boube-Piccot 1980 — Ch. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc. III. Les chars et l'attelage*, în Études et travaux d'archéologie marocaine, 8, 1980.

Buciumi — N. Gudea, C. Pop, *Arme şi piese de echipament*, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 60—77.

Isac — D. Isac, *Terra sigillata de la Gilău*, în Potaissa, 3, 1982, p. 65—80.

Oldenstein — J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, în BerRGK, 57, 1976, p. 49—284.

P P D — D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Porta principalis dextra a castrului de la Gilău*, în ActaMN, 18, 1981, p. 85—97.

Principia — D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Principia castrului de la Gilău*, în ActaMN, 20, 1983, p. 85—101.

Săpăturile Gilău — D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău. Campaniile 1976—1979*, în Potaissa, 2, 1980, p. 29—54.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. 1. *patera* handle ; 2. joining part of bucket handle ; 3. joining part of handle ; 4. 5. dolphin handles ; 6, 7, 8. washers ; 9. ornamental nail end.

Fig. 2. 10. lion headed fitting ; 11. ram headed fitting ; 12. shield plate ; 13. button handle ; 14. padlock lid ; 15. window frame ; 16, 17, 18. keys.

Fig. 3. 19. *scalpellum* handle ; 20. tongue pressor ; 21. double probe ; 22. pincers ; 23, bird pin ; 24 *stillus* ; 25. pin.

Fig. 4. 26, 27. *bullae* ; 28. seal lid ; 29. bead ; 30, 31. bridle rings ; 32, 33. *lorica squamata* ; 34. shield stud ; 34 bis. drawing after the Mainz umbo ; 35, 36, 37. shield studs.

Fig. 5. 38. loop fastener ; 39, 40, 41 enamelled studs ; 42, 43. strep ends ; 44. *balteus* fastener ; 45, 46. pierced fittings ; 48. a, b, c, d, e, f, g. harness clips.

Fig. 6. 48. h, i. harness clips ; 47. harness clip ; 49. bridle distributor ; 50. bridle joint ; 51. concave fitting ; 52. phallic pendant with *lunula* ; 53, 54, 55. phallic fittings ; 56, 57. almond kernel shaped fittings ; 58. almond kernel shaped pendant ; 59, a, b, c. *lunula* pendants.

Fig. 7. 59. d, e, f. *lunula* pendants ; 60, a, b. rhombic pendants ; 61, 62, 63. heart shaped pendants with button ; 64. fitting with heart pendant ; 65, 66. ornamental fittings ; 67. heart shaped pendant.

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA RITULUI FUNERAR DIN BRONZUL MIJLOCIU ÎN NORDUL MOLDOVEI

de NICOLAE URSULESCU şi DRAGOMIR POPOVICI

În momentul de faţă, epoca bronzului în nordul Moldovei este cunoscută lacunar şi inegal, atît din punct de vedere zonal, cît şi al etapelor specifice de evoluţie. Dacă perioada sa finală (cultura Noua) e semnalată in mai multe puncte, în schimb reconstituirea evoluţiei istorice din perioadele timpurie şi mijlocie a epocii bronzului din acest teritoriu se face încă mai mult pe bază de supoziţii decît pe baza unor descoperiri şi materiale certe[1]. De aceea, practic, perioada de la sfîrşitul eneoliticului dezvoltat şi pînă în vremea culturii Noua (deci aproximativ 2500—1400 î.e.n.) prezintă încă în nordul Moldovei numeroase semne de întrebare, atît in privinţa ansamblului, cît şi a detaliilor. În această situaţie, fireşte, orice nouă descoperire, databilă în acest interval, creează serioase dificultăţi în privinţa încadrării sale cît mai precise din punct de vedere cultural şi cronologic.

Aceste succinte consideraţii constituie un necesar preambul pentru înţelegerea contextului istoric în care se încadrează descoperirile la care ne vom referi.

În septembrie 1982 colectivul şantierului arheologic Preuteşti (jud. Suceava)[2] s-a deplasat în satul vecin, Hîrtop, unde se semnalaseră, în punctul ,,Sub Plopi", cu ocazia săpării unor gropi pentru scoaterea lutului, vestigii arheologice de un deosebit interes[3]. Locul respectiv se află pe o proeminenţă a terasei din stînga pîrîului Hîrtop (afluent de stînga al Şomuzului Mare), în marginea de sud-vest a satului. Spre valea pîrîului se întinde o zonă umedă, numită ,,În Sărături". Terenul este puternic afectat atît de alunecările de pămînt, cît şi de gropile practicate pentru scoaterea lutului.

Pe lîngă fragmente ceramice destul de corodate, atribuibile culturii Cucuteni, în timpul cercetării noastre au fost observate, în ruptura provocată de o alunecare, mai multe pietre de mari dimensiuni, care sugerau existenţa resturilor unei cutii de piatră, parţial deteriorată. La baza pietrelor se vedeau mici fragmente de oase incinerate, ceea ce indica existenţa resturilor unui mormînt de incineraţie în cistă. Aici s-a efectuat un mic sondaj de salvare, în vederea studierii amănunţite a complexului. Pentru aceasta, am întreprins taluzarea peretelui rupturii, ceea ce ne-a relevat că, în urma alunecării, rămăsese neafectată doar o parte a cutiei.

Din punct de vedere stratigrafic, pe profilul rezultat în urma taluzării s-a observat următoarea succesiune :

— între 0—0,30 m, un strat vegetal, de culoare neagră-cenuşie ;
— între 0,30—0,90 m, un strat maroniu-roşcat, argilos ;
— între 0,90—1,05 m, un strat galben-nisipos, cu infiltraţii maronii ;
— de la 1,05 m în jos, stratul galben-nisipos, complet steril.

Groapa mormîntului a fost săpată din stratul de pămînt maroniu-roşcat, de la 0,40 m, adîncindu-se foarte puţin şi în stratul următor, pînă la 0,90 m.

Din cît s-a păstrat, s-a putut observa că mormîntul era orientat nord-sud, avînd o lungime de aproximativ 140 cm ; axul mormîntului era paralel cu linia de fractură a malului, ceea ce explică prăbuşirea unei părţi însemnate a cutiei pe latura lungă. Lăţimea mormîntului nu mai poate fi stabilită cu precizie ; doar lespezile rămase de la baza cutiei, ca şi resturile de incineraţie şi inventar indică un minimum de 60 cm. Lespezile de la acoperiş erau prăbuşite peste cele ale fundului cutiei. Ulterior, presiunea pămîntului a împins parţial şi lespezile peretelui estic, astfel că în momentul descoperirii le-am găsit într-o poziţie uşor înclinată spre interiorul cistei (fig. 1—2). Lespezile din partea distrusă a mormîntului alunecaseră şi se împrăştiaseră pe o distanţă de cel puţin 3,5 m, la o adîncime de 10—20 cm.

Lespezile erau de provenienţă locală, dintr-o gresie nisipoasă, cu numuliţi şi infiltraţii calcaroase. Dimensiunile medii erau cuprinse între 15 × 20 — 18 × 24 cm şi groase de 3—5 cm ;

[1] S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii*, Bucureşti, 1978, p. 98 şi 115.

[2] În afară de semnatarii articolului, la cercetare a mai participat şi prof. Ştefan Manea din Preuteşti.

[3] N. Ursulescu, Şt. Manea, Suceava, 8, 1981, p. 176—177.

SCIVA, tomul 38, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1987, p. 72—76

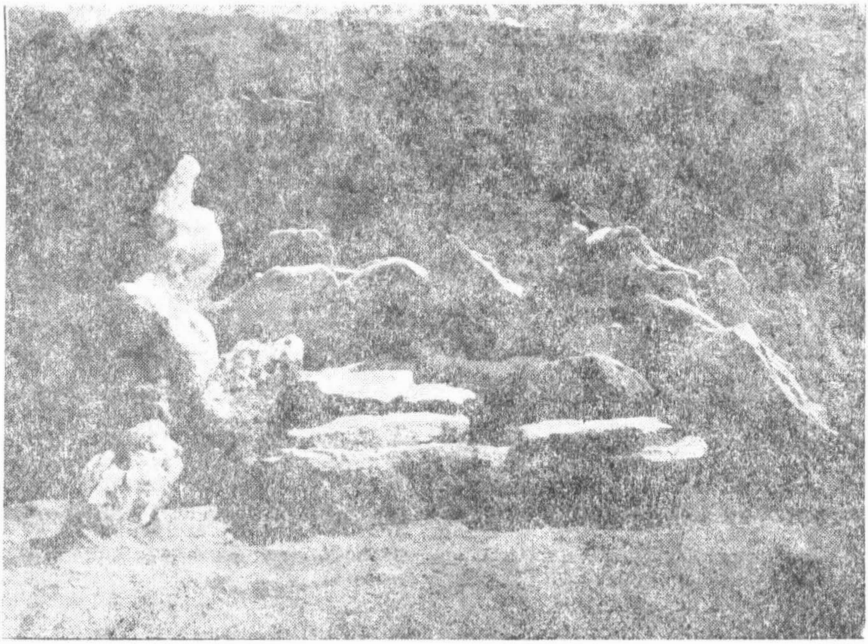

Fig. 1. Hîrtop: resturile cistei după degajare.

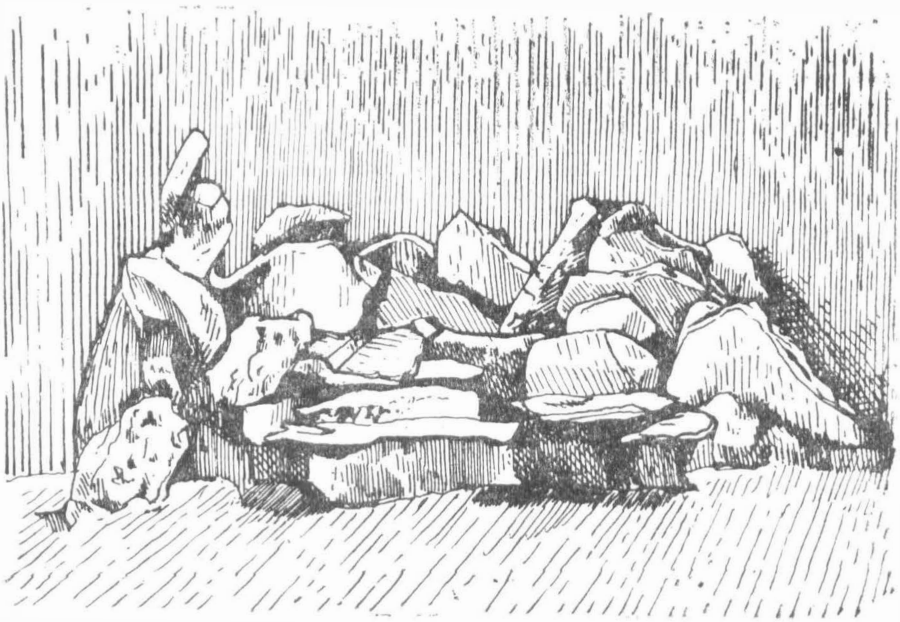

Fig. 2. Hîrtop: schiță a resturilor cistei.

excepţie făceau lespezile de la baza şi acoperişul cutiei, care erau de dimensiuni mai mari (cu laturile de circa 40—50 cm). Îmbinarea lespezilor şi etanşeizarea cutiei, în cazul peretelui estic, se făcea prin completare cu pămînt şi pietre mai mici.

Conţinutul mormîntului consta din pămînt brun, în care se găseau oase incinerate şi fragmente ceramice. Acestea erau dispuse mai ales spre centrul şi jumătatea nordică a cistei. O parte a materialului ceramic şi osteologic s-a găsit depus şi sub cistă. După datele preliminare ale analizei osteologice, atît în cistă, cît şi sub ea, resturile incinerate provin de la om şi animale (cerb, porc, oaie, cal)[4]. Găsirea unei părţi a materialului sub cistă ne face să ne gîndim că incineraţia s-a putut petrece pe loc şi că, după adunarea unei părţi a resturilor incinerate, s-a construit cista peste resturile rămase.

Fragmentele ceramice, amestecate printre oasele incinerate, erau negre, extrem de friabile, dintr-o pastă slab arsă, cu foarte mult nisip cuarţitic, cu granulaţie destul de mare. Starea extrem de fragmentară a materialului ceramic, ca şi numărul redus al pieselor, nu permit decît reconstituiri aproximative ale formelor şi decorurilor. În privinţa formelor, se pare că e vorba de trei tipuri : oale cu gura larg deschisă (fig. 3/1, 6), pahare cilindrice (fig. 3/5) şi străchini cu umăr (fig. 3/3, 4). Pentru decorarea fragmentelor nu s-au utilizat decît liniile incizate, dispuse sub forma unor benzi înconjurătoare ale marginii sau în unghi, formînd, după cît se pare, triunghiuri cu haşuri interioare. Formele şi modul de decorare a ceramicii indică analogii clare cu materialele caracteristice ale vastului complex Costişa — Komarow — Bilyi Potik[5]. În privinţa pastei, e de remarcat amestecul masiv de nisip şi arderea insuficientă, ceea ce a determinat friabilitatea extremă a materialului ceramic ; pe de altă parte lipseşte silexul pisat în compoziţie (prezenţa acestui ingredient constituie o caracteristică a variantei nordice, Komarow)[6]. Analogiile pentru acest tip de pastă le găsim mai ales în staţiunea de la Borleşti[7], care e plasată într-o etapă timpurie a complexului, precedînd materialele mai evoluate întîlnite în staţiunea eponimă de la Costişa[8]. Sub rezerva puţinătăţii materialelor, spre aceeaşi etapă timpurie pare a trimite atît modul de decorare, cît şi faptul că nu se întîlnesc ceştile cu torţi, atît de tipice fazei evoluate a complexului Costişa — Komarow[9].

În privinţa ritului funerar, e cunoscut faptul că în varianta Komarow se utilizează atît înhumaţia, cît şi incineraţia, dar în gropi simple, acoperite sau nu de tumuli, pe cînd varianta Bilyi Potik utilizează numai morminte plane de înhumaţie, în ciste de piatră[10], continuînd mai clar tradiţia din cultura amforelor sferice. Din păcate, pentru varianta Costişa nu se cunoaşte încă ritul funerar[11]. Din punct de vedere teritorial, mormîntul de la Hîrtop se plasează oarecum în zona de contact dintre cele trei variante amintite, totuşi mai aproape de limita dintre Costişa şi Komarow[12]. *La Hîrtop apare o nouă variantă, aceea a mormîntului de incineraţie plan, în cutie de piatră.* Un asemenea tip de înmormîntare nu a fost semnalat pînă-n prezent în aria complexului Komarow — Bilyi Potik — Costişa ; o eventuală apropiere s-ar putea face doar cu mormîntul de incineraţie în cistă, recent semnalat la Şerbăneşti (com. Zvorîştea), tot în judeţul Suceava[13]. Aici, din cauza unor lucrări cu caracter gospodăresc, nu s-a putut stabili cu claritate dacă cista a fost acoperită de tumul sau a străpuns ulterior tumulul sub care a fost găsită, deşi se pare că prima variantă ar fi cea reală. Între cele două localităţi e o distanţă de circa 35 km şi se pot constata unele similitudini în privinţa ritualului funerar : incineraţia în cistă, depunerea resturilor incinerate atît în cistă, cît şi sub ea. Ca deosebire, apare lipsa oricărui inventar în cista de la Şerbăneşti, precum şi prezenţa tumulului deasupra cistei. Desigur, în primul rînd lipsa inventarului face ipotetică o apropiere prea mare a acestuia de descoperirea de la Hîrtop.

Obiceiul depunerii oaselor de animale în morminte, aşa cum s-a constatat la Hîrtop, este frecvent întîlnit în tumulii culturii Komarow. De exemplu, la Kolosówka, s-au găsit oase de

[4] Determinările au fost făcute de N. Miriţoiu, căruia-i mulţumim şi pe această cale.

[5] A. Vulpe, Dacia, N. S., 5, 1961, p. 105—122 ; I. K. Svešnikov, ArchPol, 12, 1, 1967, p. 39—107 ; S. S. Berezanska, SA, 2, 1967, p. 120—136 ; idem, în vol. *Arheologhija Ukrainskoj RSR*, I, Kiev, 1971, p. 354—363.

[6] I. K. Svešnikov, *op. cit.*, p. 102 ; S. S. Berezanska, *op. cit.*, 1971, p. 358.

[7] M. Florescu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 54.

[8] *Ibidem*, p. 52, 59, 62.

[9] *Ibidem*, p. 59.

[10] I. K. Svešnikov, *op. cit.*, p. 102 ; S. S. Berezanska, *op. cit.*, 1971, p. 356—357.

[11] Din cauza lipsei inventarului caracteristic e discutabilă datarea mormintelor de la Probota, care au fost atribuite fie culturii Costişa, fie culturii Noua (Em. şi N. Zaharia, Materiale, 8, 1962, p. 599—601 ; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova*, Bucureşti, 1970, p. 278 ; A. C. Florescu, ArhMold, 2—3, 1964, p. 146, nota 21 ; M. Florescu, *op. cit.*, p. 73 şi nota 68).

[12] I. K. Svešnikov, *op. cit.*, p. 46, fig. 1.

[13] M. Ignat, Drag. Popovici, Suceava, 6—7, 1979—1980, p. 657—662.

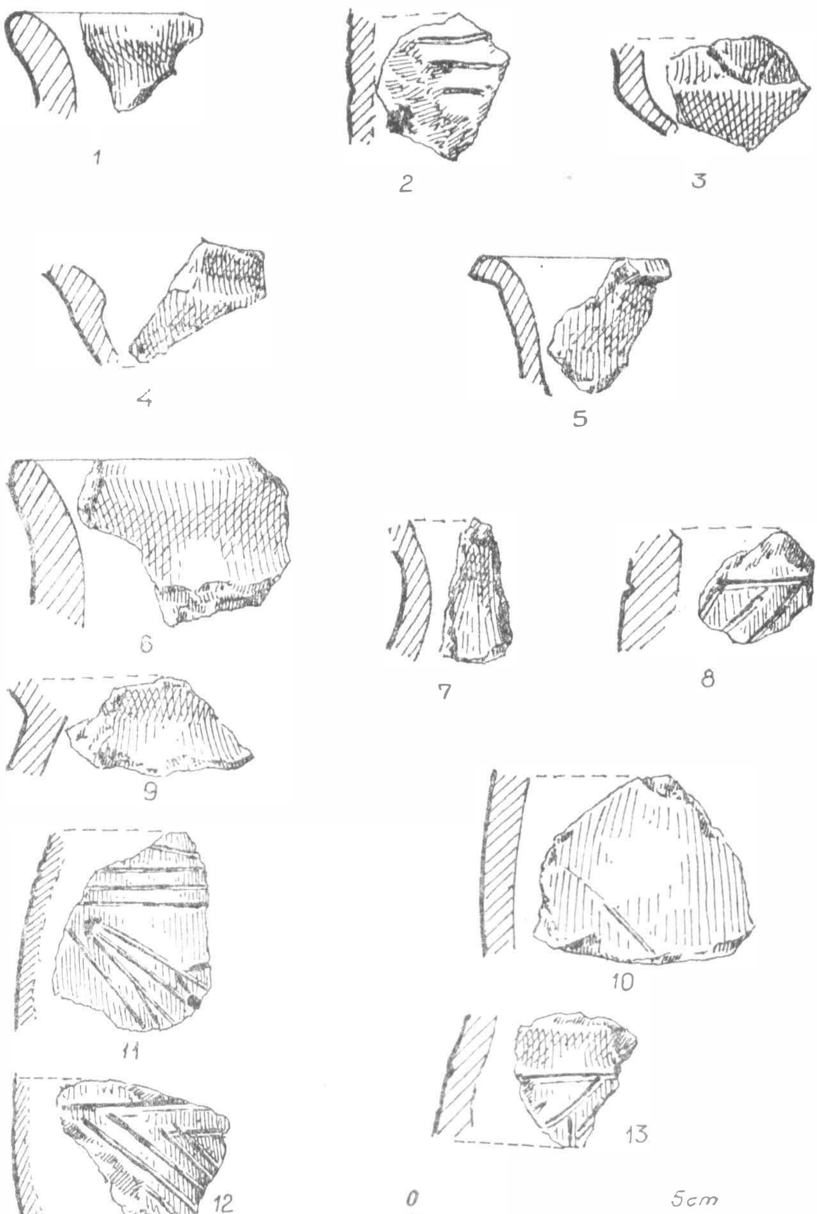

Fig. 3. Hîrtop: fragmente ceramice găsite în umplutura cistei (1—4) și sub cistă (5—13).

ovicaprine, taurine, porcine și cabaline[14], iar la Bukowna erau mormintele a doi cai tineri[15]. La Hîrtop se remarcă și prezența oaselor de cervideu[16].

[14] I. K. Svešnikov, *op. cit.*, p. 103.
[15] *Ibidem*, p. 102.
[16] Vezi nota 4.

În teritoriul nordic al Moldovei utilizarea cistelor e cunoscută din vremea culturii amforelor sferice, astfel că s-ar putea presupune o perpetuare a acestui obicei funerar şi la începutul bronzului mijlociu, deşi nu cunoaştem încă verigile de legătură dintre cele două fenomene culturale. De asemenea, ritul incineraţiei e cunoscut in aceeaşi zonă încă din perioada de tranziţie, prin necropola plană cercetată la Suceava — *Parcul Cetăţii*[17]. Nu este exclus deci, ca în cazul cistelor descoperite la Hîrtop şi Şerbăneşti să avem de-a face cu rezultatul unei mixturi între comunităţi mai vechi care utilizau ritul incineraţiei şi ritualul înmormîntării în ciste şi care au coabitat în părţile nordice ale Moldovei.

În privinţa plasării cronologice a descoperirii de la Hîrtop (şi probabil şi a celei de la Şerbăneşti) trebuie să ţinem cont de faptul că pe teritoriul judeţului Suceava se mai cunosc cîteva descoperiri care aparţin complexului Costişa — Komarow : mormintele tumulare birituale de la Horodnicu de Jos[18]; nivelul de locuire surprins în timpul cercetărilor de la Botoşana[19]; materialele descoperite prin periegheză pe teritoriul localităţii Baia[20]; fragmentele ceramice descoperite în timpul cercetărilor întreprinse la Suceava, în sectorul Biserica Beizadelelor[21]. În timp ce necropola tumulară de la Horodnic pare a se lega mai mult de aspectul Komarow, aşezarea de la Botoşana prezintă analogii cu staţiunea Costişa timpurie de la Borleşti (jud. Neamţ). Şi materialul ceramic descoperit în cista de la Hîrtop pare a trimite spre acest orizont mai timpuriu al complexului.

Descoperirea de la Hîrtop (poate şi cea de la Şerbăneşti) pune în lumină, deci, existenţa unei noi variante în cadrul vastului complex Costişa — Komarow — Bilyi Potik. De abia după ce se va cunoaşte ritualul funerar din cadrul aspectului Costişa se va putea stabili dacă există sau nu o legătură între varianta Hîrtop şi mormintele Costişa ; în prezent ştim doar că între varianta Hîrtop şi ritul funerar din ariile Komarow şi Bilyi Potik există asemănări, dar şi deosebiri evidente.

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DU RITE FUNÉRAIRE DU BRONZE MOYEN DANS LE NORD DE LA MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Les auteurs presentent une tombe plane d'incinération à ciste, découverte dans le village Hîrtop (com. Preuteşti, dép. de Suceava). Le complexe était en grande partie derangé et détruit dans le moment de la recherche. Les os incinérés ont été trouvés tant sur la plaque de la tombe que dessous ; ils étaient humains et d'animal (cerf, cochon, brebis, cheval). Les fragments céramiques, trouvés, comme les os, tant sur que sous la plaque du coffre, presentent des analogies claires dans les monuments anciens du complexe Komarow — Bilyi Potik — Costişa, de la période moyenne de l'époque du Bronze. En comparaison les données connues jusqu'à present, la découverte de Hîrtop représente une nouvelle variante du rite funéraire de ce complexe culturel ; cette variante ressemble à Bilyi Potik par le type de tombe plane et ciste, mais se distingue par l'emploi de l'incinération.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Les restes du ciste après dégagement.
Fig. 2. Esquisse des restes du ciste.
Fig. 3. Fragments céramiques trouvés dans le ciste (1—4) et sous le ciste (5—13).

[17] N. Ursulescu, comunicare la Colocviul XI al Institutului de Arheologie Bucureşti, dec. 1982 (conform SCIVA, 34, 1983, 3, p. 294).
[18] M. Ignat, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 134—136.
[19] S. Teodor, Suceava, 6—8, 1979—1980, p. 45—46.
[20] D. Gh. Teodor, I. Ioniţă, ArhMold, 5, 1967, p. 318, 323.
[21] Materiale inedite, păstrate în colecţia Muzeului judeţean Suceava.

O NOUĂ LUCERNĂ DE LA DUROSTORUM

de CRIŞAN MUŞEŢEANU

Este deja cunoscut numărul mare de lucerne descoperite la Durostorum. Dintre noile achiziţii, pentru moment inedite, ale Muzeului judeţean Călăraşi, ne-am oprit atenţia asupra unei piese deosebite. *Opaiţ*, inv. 11.628. Fig. 1. Dimensiuni : L : 72 mm ; l : 51 mm ; I : 53 mm. Lucerna este lucrată din pastă locală roşcată, cu firnisul lucios, care se exfoliază şi acoperă numai partea superioară a piesei[1]. Pe cioc se observă urme de funingine. Corpul este de formă hemisferică cu partea superioară bombată, prevăzută cu un cioc scurt, delimitat printr-o bandă în formă de funie răsucită ; apucătoare inelară plasată în centrul piesei, lateral stînga orificiului de umplere.

Decorul aflat la partea superioară a opaiţului dispus în jurul apucătorii de la stînga spre dreapta, constă dintr-o mască, un delfin, un căluţ de mare şi o lebădă. Pe fund înscrisă în trei cercuri se găseşte ştampila *ORTI*, aplicată invers decît se face în mod obişnuit adică pentru lectură opaiţul trebuie aşezat cu ciocul în jos, ceea ce este nefiresc.

Forma lucernei în discuţie nu este comună, la Durostorum pentru moment nu mai există nici un exemplar similar. După informaţiile de care dispunem în Moesia Inferioară nu este semnalată această formă. Analogii există într-o provincie apropiată, Pannonia. Dora Ivanyi le încadrează în tipul „Firmalampen ohne Discus und mit plastischen Darstellungen" [2]. Dintre ştampilele cu care erau prevăzute amintim pe *Strobilus* şi pe *Vibianus*, producători ce au lucrat în veacul al II-lea [3]. La Intercissa opaiţele de această formă, provenind din complexe sînt datate în prima jumătate a veacului al III-lea [4].

Astfel de lucerne, cu sau fără ştampilă, deşi rare, sînt cunoscute nu numai în Pannonia, ci şi în alte părţi ale imperiului. La Aquileia există o piesă foarte apropiată din punct de vedere morfologic, purtînd ştampila *FELIX*. Fără a fi identice, nu putem să nu remarcăm asemănarea dintre acest tip de „firmalampen" şi opaiţele în formă de con de pin [5].

În ceea ce priveşte ştampila *ORTI*, ea este, după cunoştinţa noastră, necunoscută. Nume apropiate ca formă *Ortatus* sau *Ortius* apar în onomastica romană purtate de persoane care nu au nimic comun cu fabricarea opaiţelor [6]. Ştampila este foarte clar imprimată, ştergerea unor litere de la începutul şi sfîrşitul cuvîntului este inposibilă. Nu putem totuşi aprioric respinge ipoteza citirii mărcii *(F)ORTI(S)* sau *(F)ORTI*, deşi unei asemenea lecturi i se poate reproşa faptul că meşterul *Fortis* nu iscăleşte niciodată, după cît cunoaştem pînă acum, în vreuna dintre aceste forme [7].

Aşadar, ni se pare mai plauzibilă opinia că avem de-a face cu un producător atestat pentru prima dată. Menţionăm faptul că opaiţul în discuţie este produs pe loc, lucru indicat de argilă. Nu putem reda cu toată siguranţa numele meşterului. Cu toată rezerva cuvenită propunem numele de *Ortius*.

O altă problemă care se ridică este aceea a originii acestui meşter. Este *Ortius* un meşter local sau piesa este o copie realizată la Durostorum după un model venit din altă parte? Încli-

[1] Argila locală notată de noi cu nr. 4 cf. C. Muşeţeanu, V. Culică, D. Elefterescu, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 286.

[2] Dora Ivanyi, DissPann, 2, 2, 1925, pl. LIII, 4, 9, 11.

[3] T. Szentleleky, *Ancient Lamps*, Budapesta, 1969, p. 98, nr. 154 şi p. 102, nr.122 ; E. Buchi. *Lucerne di Aquileia*, I, Aquileia, 1975, p. 148 şi 162.

[4] Klára Póczy, *Intercissa*, II, Budapesta, 1957, p. 88.

[5] Fr. Miltner, JÖAI, 26, 1930, Beibl. 101, p. 40 b ; E. Buchi, *op. cit.*, p. 60, nr. 384 şi p. 205, nr. 1587 şi urm.

[6] W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischen Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 174 ; I. Kajanto, *The Latin Cognomine*, Helsinki, 1965, p. 310 şi 352.

[7] E. Buchi, *op. cit.*, p. 14.

SCIVA tomul 38, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1987, p. 77—78

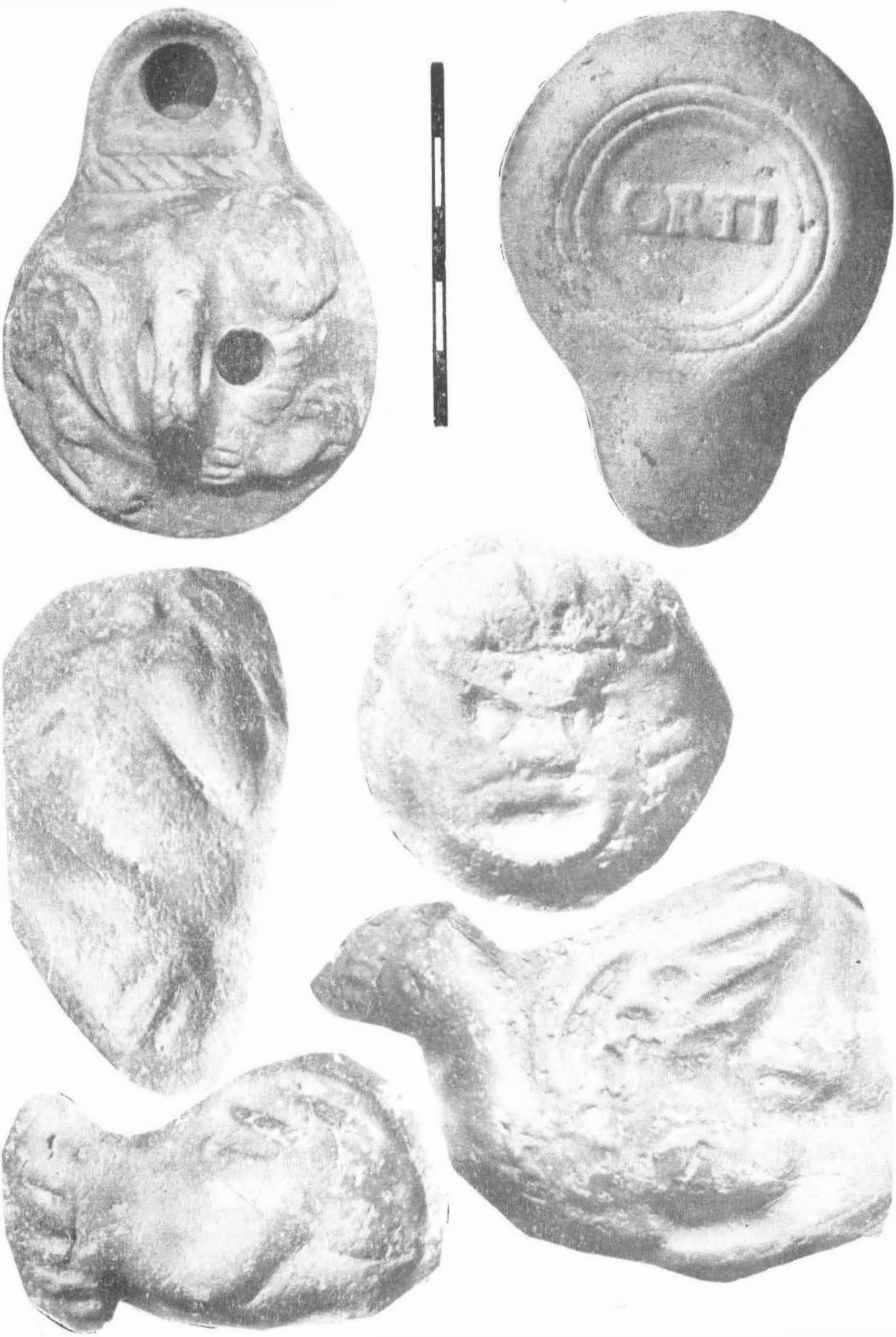

Fig. 1. Durostorum. Lucernă cu *ştampila ORTI*.

nim să credem, avînd în vedere lipsa acestei ştampile în alte centre, că avem de-a face cu un producător local, a cărui perioadă de lucru a fost foarte scurtă.

Pînă de curînd exista opinia că pe unele ştampile ale legiunii I Italica de la Novae s-ar afla menţiunea unei officine purtînd numele unui meşter *Ortus*. Dînd o nouă interpretare acestor ştampile. T. Sarnovski respinge lectura *Ortus* de pe materialul tegular de la Novae, înlăturînd în acest fel şi posibilitatea existenţei unei legături între opaiţul de la Durostorum şi cărămizile ştampilate de la Novae [8].

Nu putem încheia prezentarea piesei fără a sublinia înmănunchierea deosebit de interesantă a decorurilor. Animalele acvatice, în speţă delfinul şi hippocampul, însoţitorii lui Neptun, simbolizează şi călătoria spre lumea de dincolo. G. A. Mansuelli, consideră că delfinii devin simbol funerar frecvent în sec. II— III cînd înlocuiesc pe monumente protomele de leu [9]. Măştile de teatru, embleme dionysiace, sînt frecvente pe stelele funerare [10]. Lebăda nu este cunoscută în mod expres ca simbol funerar. Pe lucernă ea este redată cu aripile desfăcute în zbor. Fr. Cumont socoteşte că păsările în zbor ar reprezenta sufletul în timpul ultimei călătorii [11]. Pare deci că opaiţul de la Durostorum prezintă ca motiv decorativ o serie de elemente care pot fi interpretate ca simboluri funerare. Deşi pînă în momentul de faţă nu a fost făcut un studiu asupra decorurilor aflate pe opaiţe, elementele redate, luate separat, sînt cunoscute şi pe alte exemplare, combinaţia lor pe o lucernă nefiind pînă acum cunoscută.

Se desprinde astfel întrebarea firească dacă aceste simboluri nu sînt o aluzie la funcţia îndeplinită de lucernă. Faptul că opaiţele sînt un element de inventar frecvent întîlnit în morminte, cu o semnificaţie bine determinată, ne face să înclinăm în favoarea ipotezei că prin simbolurile sale exemplarul nostru pare să fi fost folosit în exclusivitate ca piesă de inventar funerar.

Asemănarea morfologică a lucernei noastre cu cele în formă de con de pin, simbol funerar binecunoscut, par să întărească această ipoteză.

În ceea ce priveşte stabilirea datării, analogia cu piesele de la Intercissa, descoperite în complexe, precum şi tendinţa de acumulare a numeroase elemente simbolice, par să indice începutul veacului al III-lea.

A NEW OIL LAMP FROM DUROSTORUM

ABSTRACT

Among the oil lamps found by chance at Durostorum, we would draw the specialists' attention on a latest remarkable piece. It is a hemispheric-shaped oil lamp with a centrally placed handle. A mask, a dolphin, a hippocampus and a swan are to be noticed at its upper part, round the handle. The lamp bears a stamp *ORTI* at its bottom.

Without eliminating the possibility of reading *(F)ORTI* or *(F)ORTI(S)*, an inscription which was not used by the craftsman, we feel inclined to think that this stamp notifies the short presence of a *„firmalampen"* workshop situated very probably at Durostorum.

All the ornaments have a funerary significance. Although the meaning of their combination is unknown to us, it seems to emphasize the exclusive funerary use of the oil lamp.

Taking into account several analogies its dating is to be considered at the beginning of the 3rd century A.D.

EXPLANATION OF THE FIGURE

Fig. 1. Oil lamp from Durostorum with the stamp *ORTI*.

[8] T. Sarnovschi, Germania, 63, 1985, p. 107.

[9] Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 157; J. Garbsch, *Romische Paraderustungen*, München, 1978, p. 31; G. A. Mansuelli, *Le stele romane dell territorio Ravennate e dell Baso Po*, Ravenna, 1967, p. 83.

[10] *Ibidem*, p. 437; S. Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di èta romana nel Museo Archeologico di Spalato*, în Atti della Academia Nazionale dei Lincei, 368, Memorie, Roma, 1971 p. 131—132.

[11] Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 109.

BOŠKO BABIĆ, ***Materijalnata kultura na makedonskite sloveni vo svetlinata na arheološkite istrajuvania vo Prilep*** **(Cultura materială a slavilor macedoneni în lumina cercetărilor arheologice de la Prilep), I, Prilep, 1986, 362 p. + 7 pl.color.**

Primul volum din seria publicaţiilor iniţiate de Institutul de cercetări asupra culturii slave vechi, cu sediul la Prilep, se datorează organizatorului şi directorului acestei instituţii macedonene şi reuneşte în paginile sale principalele rezultate ale unor strădanii ştiinţifice desfăşurate pe durata a trei decenii. Ca şi în alte ţări învecinate făcînd parte din aceeaşi arie cultural-istorică, interesul pentru arheologia medievală, ca direcţie de investigaţii distincte, separate de arheologia clasică sau preistorică, este de dată relativ recentă în Republica Socialistă Macedonia, debutînd în mod sistematic abia în anii '50, după încheierea ultimului război mondial. Informaţiile scrise privind începuturile evului mediu macedonean sînt relativ puţine şi destul de tîrzii, conferind deci şi aici arheologiei un rol de excepţie în realizarea reconstituirilor istorice.

Cercetările care fac obiectul volumului s-au desfăşurat aproape exclusiv la Prilep, vechi centru de organizare politică şi de civilizaţie medievală a slavilor macedoneni, în două obiective învecinate a căror evoluţie s-a produs în strînsă intercondiţionare: înălţimea stîncoasă Markovi Kuli de la marginea oraşului actual şi cartierul medieval Varoş situat la poalele ei. Investigaţiile şi-au propus o gamă tematică largă, de la reconstituirea hotarului dintre antichitatea tîrzie şi începuturile evului mediu şi pînă la structurile politice de tip prestatal sau la aspectele mature de cultură materială şi spirituală medievală din această zonă de civilizaţie balcano-slavă. Rezultatele şi concluziile care se publică în acest prim volum, pe alocuri cu caracter de monografie arheologică, acoperă în proporţii diferite aceste variate compartimente cronologice şi tematice. Centrul de greutate revine obiectivelor din secolele X–XIII, constînd din necropole, monumente de cult şi de arhitectură militară, precum şi din mărturii ale începuturilor vieţii urbane de la Prilep.

Tema cu cea mai redusă extindere în tratare şi ilustrare este aceea a începuturilor habitatului slav din zona Prilepului, unde mărturiile de locuire din secolele VII–VIII sînt foarte rare şi deocamdată lipsite de inventare specifice şi convingătoare. Situaţia de la Prilep nu este singulară, obiectivele slave timpurii din partea apuseană a Peninsulei Balcanice, ca şi din centrul ei muntos, sînt în general, la stadiul actual al cercetărilor, surprinzător de puţine. În aceste condiţii, hotarul dintre civilizaţia romano-bizantină şi primele forme de manifestare culturală ale slavilor pătrunşi în Balcani apare deocamdată ca fiind greu de reconstituit. B. Babić îmbrăţişează ipoteza unei colonizări interne, produse în secolele VIII–IX, cu colectivităţi slave sedentarizate anterior în zonele de cîmpie şi care s-au retras spre munte cu prilejul confruntărilor militare bizantino-bulgare. Cele mai vechi urme de locuire medievală surprinse pe înălţimea Markovi Kuli se prezintă sub forma unor construcţii de suprafaţă din lemn, din care n-au rămas pe teren decît gropile de stîlpi practicate în stîncă. Inventarul arheologic foarte redus face dificilă încadrarea cronologică strînsă.

Începuturile de organizare politică a comunităţilor care gravitau spre centrul de la Prilep, pînă la nivelul unui jupanat ale cărui mărturii s-au păstrat sub forma unui grup de obiective concentrate într-o anumită arie a înălţimii Markovi Kuli, par a se data din secolul al X-lea. Autorul include printre aceste mărturii resturile slab conservate ale unei fortificaţii din lemn, ce a precedat cetatea medievală din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Un „tron" săpat în piatră este atribuit aceleiaşi faze de maturizare a noilor relaţii feudale. Dar cultura materială evidenţiată de cercetările de la Prilep se vădeşte a face parte pînă tîrziu din aria „civilizaţiei lemnului", fiind înlocuită abia începînd cu secolul al XII-lea prin construcţii de zid care se datorează civilizaţiei bizantine.

O atenţie specială se cuvine necropolelor din secolele X–XIII cercetate la Prilep, toate creştine, iar în unele cazuri dispuse în jurul unor monumente de cult, cu gropi puţin adînci săpate de obicei în stîncă. Inventarul funerar bogat, constînd mai ales din podoabe din metal şi sticlă, atestă omogenizarea ce s-a produs sub acest aspect în zone foarte întinse ale Peninsulei Balcanice şi ale cărei ecouri le găsim şi la nord de Dunăre, de pildă în necropolele aflate în curs de cer-

cetare în zona de deal și de munte a Banatului (Cuptoare — Sfogea). Merită subliniată frecvența mormintelor practicate în „ciste" din blocuri de piatră, precum și a celor cu gropi săpate cu planuri mai complicate, antropomorfe sau în formă de cruce. Autorul presupune că creștinarea s-a produs în această regiune în mod organizat la sfîrșitul secolului al IX-lea și invocă în acest sens rămășițele unei chilii săpate în stîncă, atribuite unui misionar-predicator aparținînd cercului de urmași și elevi ai fraților Chiril și Metodiu.

Foarte numeroase sînt materialele care se leagă de începuturile orașului medieval de la Prilep, resturi de ateliere și de instalații tehnice, inclusiv cuptoare pentru reducerea minereului de fier sau pentru topirea sticlei, datînd din secolele XII-XIV. Analogiile cu descoperiri contemporane din așezările urbane de la Dunărea de Jos sînt în multe cazuri evidente. Pe de altă parte, la stadiul actual al cercetărilor este încă greu de precizat dacă deosebirile, prezente și ele, se datorează unui fond etno-demografic diferit, unor tradiții culturale deosebite omogenizate doar parțial în cadrul Imperiului bizantin în cursul secolelor XI—XII, sau doar condițiilor de mediu geografic diferite, la Prilep aceste condiții fiind specifice unei zone de munte.

Volumul la care ne referim nu este decît un început al acțiunii de lungă durată vizînd valorificarea documentației arheologice adunate în treizeci de ani de activitate intensă a unui colectiv relativ tînăr și foarte activ. Rămîn încă destule semne de întrebare în epoca asupra căreia și-a îndreptat atenția Institutul de la Prilep și se poate anticipa asupra faptului că viitoarele volume vor răspunde treptat acestor semne de întrebare. Prin documentația bogată și variată pe care o pune la dipoziție, lucrarea este deosebit de utilă celor care se ocupă de începuturile mileniului nostru, mai ales în zonele periferice ale ariei civilizației bizantine, între care se inscriu și ținuturile de la Dunărea de Jos. Un rezumat destul de intins în limba franceză al cărții — din păcate lipsit de traducerea legendei ilustrațiilor — face lucrarea accesibilă și străinilor. Condițiile grafice excelente întregesc interesul științific al publicației. Date fiind numeroasele relații și similitudini de problematică ținînd de reconstituirile istorice prin intermediul arheologiei medievale, volumul este foarte util și cercetătorilor din România, care așteaptă cu justificat interes continuarea seriei de publicații ale Institutului de arheologie slavă de la Prilep.

Radu Popa

DOULA MOURIKI, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, publicată de Commercial Bank of Greece, Atena, 1985, vol. I, text. 279 p.; vol. II, planșe 1—119 (în culori), 120—343 (alb-negru).

După ce Banca de Comerț a Greciei a subvenționat publicarea lucrării profesorului de la Universitatea din Atena Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios: History and Architecture*, Atena, 1982, aceeași instituție ateniană a făcut să apară în condiții demne de renumitul monument de artă bizantină lucrarea fostei studente a regretatului prof. Anastasios K. Orlandos, acum d-sa însăși profesoară la Universitatea din Atena, Doula Mouriki, despre mozaicurile catholiconului „Mînăstirii celei noi" din insula Chios. Lucrarea, precedată de o prefață a lui Andreas Ch. Boumis (p. 7), debutează cu arătarea conținutului (p. 11—12) și lista abrevierilor bibliografice (p. 13—18); urmează o „Notă preliminară", în care autoarea prezintă stadiul cercetărilor asupra importantului monument, motivele care au îndemnat-o la începerea lucrării și condițiile in care aceasta a fost executată, pînă la concretizarea ei în superba ediție pe care o avem în față (19—20).

Lucrarea propriu-zisă se împarte în cinci părți (capitole), iar acestea la rîndul lor în cîte trei și cinci subcapitole. În cap. I, „Introducere" (p. 21—41) se prezintă: 1) ctitorii mînăstirii, 2) tipul arhitectural al catholiconului și 3) starea de conservare a mozaicurilor. Mînăstirea a fost întemeiată în timpul împăratului Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034—1041), dar înălțarea catholiconului, biserica principală a mînăstirii, și împodobirea lui cu mozaicuri se leagă de numele împărăteselor Zoe și Theodora, fiicele lui Constantin al VIII-lea, și de al împăratului Constantin al IX-lea Monomahul, al treilea soț al Zoei, sub domnia căruia (1042—1055) au fost efectuate aproape toate lucrările, mai puțin mozaicurile din narthex, executate, se pare, în timpul împărătesei Theodora (1055—1056). O astfel de operă trebuie privită în lumina marii înfloriri economice și culturale a Imperiului bizantin, care a avut loc în prima jumătate a sec. XI, ca rezultat al condițiilor de securitate și pace temporară create de campaniile victorioase ale împăratului Vasile al II-lea (976—1025). Este o perioadă de renaștere culturală direct legată de activitatea

unor mari învățați ai timpului ca Ioan Xiphilinos, Constantin Leichoudes, Ioan Mavropous și îndeosebi Mihail Psellos, context în care Constantin al IX-lea apare ca un Maecenas al artelor. Nea Moni, astfel numită pentru că a fost construită peste un nucleu monastic mai vechi, închinat Maicii Domnului, este una din principalele ctitorii ale luminatului împărat și care din fericire a ajuns aproape în întregime pînă la noi.

Biserica, dreptunghiulară în afară, este unică în ceea ce privește articularea spațiului interior al naosului. *Altarul*, tripartit (flancat de *prothesis* și *diaconicon*), este prevăzut cu trei abside spre răsărit, poligonale la exterior. *Naosul*, contrastînd ca înălțime cu altarul, este de plan aproape pătrat și suprapus de o cupolă, refăcută în întregime după cutremurul din 1881, cînd cea originală s-a prăbușit. Interiorul naosului, împărțit în patru registre, dintre care cele două inferioare au pereții placați cu marmură colorată, iar cele două superioare împodobite cu mozaicuri, este prevăzut în jumătatea superioară cu opt conci — patru mai mari pe laturi și alte patru mai mici pe colțuri — susținute de tot atîția stîlpi dubli de marmură, care-i dau un aspect octogonal. *Narthexul*, dreptunghiular ca de obicei, este împărțit în trei travee transversale, una mai mare la mijloc, acoperită de o cupolă și două mai mici laterale, boltite, iar *exonarthexul* cu cîte o absidă pe laturile înguste, laterale, și încununat de o cupolă centrală.

În al II-lea capitol, „Descrierea tehnică a mozaicurilor” (p. 42—93), se analizează amănunțit fiecare reprezentare, cu indicarea locului unde se află (altar, abside, naos și concile de acolo, narthex, cupolă, arce și bolți), a stării de conservare, a materialului și culorilor.

În cap. III, autoarea, în colaborare cu Ernest J. W. Hawkins, prezintă „Tehnica” mozaicurilor de la Nea Moni (p. 94—106). Se examinează pînă în cele mai mici amănunte tehnica mozaicurilor acestui monument în cadrul tehnicii mozaicului parietal în general și al monumentelor contemporane în special. Se insistă asupra formelor, dimensiunilor și culorilor *tesserae*-lor de mozaic folosite, începînd cu cele metalice de aur, continuînd cu cele de sticlă de diferite culori și încheind cu cele de marmură, piatră și ceramică, indicîndu-se și în ce parte a decorului a fost folosită de preferință fiecare categorie. Capitolul se încheie cu un tabel al celor 57 de categorii de *tesserae* folosite, care arată marea bogăție și varietate de culori a acestui splendid decor, dar care este totodată și extrem de util oricărui cercetător al artei mozaicurilor.

Cap. IV, „Iconografie”, cel mai lung al întregii lucrări (p. 107—214), este consacrat analizei iconografice a fiecărei reprezentări din altar, naos și narthex, studiului ornamentului nefigural și prezentării programului iconografic de la Nea Moni în contextul picturii monumentale din sec. XI. În afara observațiilor directe, unele programe iconografice (de ex. cel din cupola naosului) sînt reconstituite pe bază documentară — descrieri anterioare distrugerilor — și arheologică — fragmente originale păstrate. Este reluată, în evoluția ei iconografică (și istorică) și baza documentară a reprezentărilor descrise și complet ilustrate, ca de pildă în cazul martirilor din cupola narthexului ș.a.; textul autoarei reprezintă el însuși în acest fel o sursă completă de informare. Aceasta deoarece, pentru fiecare caz în parte, nu lipsește nici indicarea textului care a inspirat scena analizată.

Al doilea subcapitol al cap. IV are ca obiect „Ornamentul”, analizîndu-se decorația nefigurală cu caracter simbolic sau pur ornamental și constatîndu-se că originea unor motive caracteristice monumentului se află în arta miniaturală și în cea a mozaicurilor pavimentare din epoca romană tîrzie. Al treilea subcapitol prezintă „programul iconografic de la Nea Moni in contextul picturii monumentale din sec. XI” (p. 198—214). Principalele monumente cu care se compară mozaicurile de la Nea Moni sînt Hosios Lucas, Daphni, Sf. Sofia din Kiev și Panaghia ton Chalkeon din Salonic. Decorul catholiconului de la Nea Moni reflectă foarte clar principiile care stau la baza programului iconografic al bisericilor bizantine după triumful ortodoxiei în lupta cu iconoclasmul, așa cum aceste principii sînt ilustrate în decorul în mozaic din a doua jumătate a sec. IX de la Constantinopol și sînt făcute cunoscute de omiliile patriarhului Fotie și ale împăratului Leon al VI-lea. Nea Moni este și primul monument din sec. XI cu decor în mozaic la care întîlnim un echilibru între figurile izolate și scene. Acestea din urmă, în număr de 16, se află jumătate în naos și cealaltă jumătate în narthex. De remarcat că dintre sfinți sînt reprezentați de preferință cei care au fost atacați de iconoclaști sau au fost teoreticieni de seamă ai cultului icoanelor. De subliniat, între alte aspecte originale, ilustrarea ideii mîntuirii și nu a întrupării, spre deosebire de alte reprezentări contemporane (altar), predilecția pentru *imago clipeata* (naos), lipsa reprezentării de sfinte (narthex).

Mozaicurile cercetate sînt de indiscutabilă origine constantinopolitană, executate de meșteri veniți din capitala imperiului la Chios. Ele își găsesc paralele în unele manuscrise ilustrate și în pictura bisericilor rupestre din Capadocia, constituind singurul ansamblu de mozaicuri care vădește o influență a programului iconografic al bisericilor constantinopolitane din sec. XI.

Cap. V, „Stil” (p. 215—269), începe cu o privire generală, arătîndu-se că mozaicurile catholiconului de la Nea Moni se disting printr-o remarcabilă unitate în redarea figurii

umane, aranjamentul compoziţional al scenelor, folosirea culorii, ca şi în principiile care călăuzesc relaţiile lor cu arhitectura monumentului. Dealtfel, din punct de vedere stilistic, ele sînt studiate din nou în relaţie cu trăsăturile principale ale lucrărilor musive din sec. XI şi în cadrul mai larg al picturii bizantine din aceeaşi perioadă.

În primul subcapitol, „Figura umană" (p. 215—231), se analizează amănunţit modul de realizare a figurilor omeneşti, arătîndu-se dimensiunile, proporţiile, culorile şi făcîndu-se mereu apel la mozaicurile epocii. Tratarea figurii umane arată dependenţa la Nea Moni de tradiţia clasică, întîlnită în special în manuscrisele ilustrate, spre deosebire de Hosios Lucas şi Daphni.

Al doilea sucapitol examinează „Compoziţiile" (p. 231—238), observîndu-se că, în general, fondul arhitectural lipseşte, elementele de peisaj sînt rare, la fel cele de decor interior şi exterior; se face remarcată şi aici o influenţă a miniaturilor. Pornind de la articulaţia şi alternanţa ritmică a compoziţiilor, în comparaţie cu monumentele contemporane mai sus amintite, se impune concluzia că în modul de tratare a scenelor, Nea Moni se situează între acelea două.

Al treilea subcapitol, „Culoarea" (p. 238—245). Tratarea culorii şi a luminii, împreună cu o serie de rafinamente tehnice, formează trăsătura specială a mozaicurilor de la Nea Moni faţă de celelalte trei decoruri în mozaic din sec. XI (H. Lucas, Sf. Sofia din Kiev şi Daphni). Bogăţia culorilor şi preferinţa pentru juxtapunerea abruptă a suprafeţelor luminate cu cele umbrite constituie un procedeu de stil ce deosebeşte mozaicurile de la Nea Moni de cele abia menţionate. De remarcat şi în privinţa coloritului influenţa miniaturilor constantinopolitane.

Cu privire la relaţia dintre decoraţia şi arhitectura" catholiconului de la Nea Moni (al patrulea subcapitol al cap. V ; p. 245—253), autoarea relevă perfecta integrare a mozaicurilor cu arhitectura monumentului. Alternanţa ritmică a elementelor de arhitectură se reflectă în felul de tratare al decorului în mozaic. Spre deosebire de H. Lucas şi Daphni, decorul în mozaic de la Nea Moni ocupă o suprafaţă mai mare decît cel al placajului în marmură colorată din jumătatea inferioară a pereţilor, iar interiorul este inundat de lumina naturală de afară, mai ales în partea superioară, unde se află mozaicurile.

În al cincilea subcapitol al cap. V se examinează „mozaicurile de la Nea Moni în contextul picturii bizantine din sec. XI" (p. 253—269), constatîndu-se caracterul pictural şi dinamic al stilului acestora, caracterul expresiv al feţelor, libertatea mişcărilor, subliniate în culori vii, în ansamblu o tendinţă novatoare ce se abate de la spiritul picturii şi mozaicului de la începutul sec. XI. Această tendinţă va sfîrşi în arta mozaicurilor de la Daphni şi în decorul pictural de la începutul sec. XII, unde întîlnim un echilibru între elementele lineare şi cele picturale. Ea reflectă metode de exprimare moştenite de la antichitate.

Lucrarea se încheie cu un „Indice general" (p. 270—277) şi unul „iconografic" (p. 277—279).

Felicităm pe autoarea cărţii şi instituţia editoare pentru publicarea în condiţii ştiinţifice şi tehnice ireproşabile a mozaicurilor de excepţională valoare artistică de la Nea Moni din Chios; volumele aduc astfel nu doar o ilustrare perfectă a monumentului, dar şi un excelent instrument de lucru şi documentare.

Ion Barnea

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii istorice, Bucureşti.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AEM	Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AISC	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnnEp	L'année epigraphique, Paris.
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapesta.
ArchPol	Archaeologia Polona, Varşovia.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi—Bucureşti.
BerRGK	Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt/Main.
BJ	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreude in Rheinlande, Bonn.
CercetArh	Cercetări arheologice, Bucureşti.
CercetIst Iaşi	Cercetări istorice, Iaşi.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
Dacia	Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
DolgCluj	Dólgózátok-Traveau de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj.
EAA	*Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, Roma.
IDR	*Inscripţiile Daciei romane*, Bucureşti.
ILS	*Inscriptiones latinae selectae*, Berlin.
JahrbRGZM	Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz.
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena.
JPEK	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin.
JPMÉ	A Janus Pannonius Múseum évkönive, Pecs.
JRGZM	vezi JahrbRGZM.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
OR	D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti.
PME	H. Devigver, *Prosopographia militiarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven.
RE	*Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, Bucureşti.
RIU	*Römische Inschriften Ungarns*, Budapesta.
RMD	M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra.
SA	Sovetskaja arheologija, Moscova.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SJ	Saalburg Jahrbuch, Berlin.
StComSibiu	Studii şi comunicări, Muzeul Brukental, Sibiu.
TIR	*Tabula Imperii romani*, Bucureşti.
TZ	Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seine Nachbargebiete, Trier.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel 54 $.
Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRES-FILATELIA, sector import-export presă, P.O Box 12—201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

79 717 Calea Victoriei 125, telefon 50 76 80

RM—ISSN 0039—4009

SCIVA, tomul 38, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1987, p. 1—84

I. P. Informaţia c. 2748

Lei 35